

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu

**CİNAYƏT-PROSESSUAL
QANUNVERİCİLİYİNİN KOLLİZİYALARI
VƏ ONLARIN ARADAN
QALDIRILMASI YOLLARI**

Cavanşir Süleymanov

Bakı-2019

Cavanşir Süleymanov. Cinayət-prosessual qanunvericiliyinin
kolliziyaları və onların aradan qaldırılması yolları.
Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2018, 64 səh.

ISBN:

© Cavanşir Süleymanov, 2019

Cavanşir Süleymanov,
AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun
Cinayət hüququ və cinayət prosesi şöbəsinin müdiri,
hüquq elmləri doktoru, professor,

CİNAYƏT-PROSESSUAL QANUNVERİCİLİYİNİN KOLLİZİYALARI VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI

AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun apardığı tədqiqatların nəticələri deməyə imkan verir ki, 14 iyul 2000-ci il tarixində təsdiq olunmuş və hal-hazırda qüvvədə olan Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinə (bundan sonra CPM) edilmiş dəyişikliklərə və əlavələrə baxmayaraq, bir sıra hallarda onun təyinatı üzrə istifadə olunmasını çətinləşdirən çoxlu səhvlər, qeyri-dəqiqliklər və ziddiyyətlər qalmaqda davam edir.

İlkin məlumatlara görə, belə kolliziyaların sayı yüzlərlədir. Onlara CPM-in bütün bölmələrində rast gəlmək olar və bir sıra konseptual kolliziyalar ədalət mühakiməsinin mahiyyətini saxtalaşdırır.

Görünür, yeni milli cinayət-prosessual konsepsiyasının işlənilməsinə qədər CPM-də aşağıda göstərilən müddəaların dəyişilməsi zəruridir və bu dəyişikliklər bir sıra göstərişlərin əsassızlığını minimuma endirməyə imkan verməklə mövcud məhkəmə icraatının normal fəaliyyətini təmin edəcək.

I. Cinayət- prosesual qanunvericilik

1.1. CPM-in 1-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosesual qanunvericiliyi cinayətin əlamətlərini əks etdirən əməllərin cinayət olub-olmadığını, cinayəti törətməkdə təqsirləndirilən şəxsin günahkar olub-olmadığını, habelə cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməlləri törətməkdə şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin cinayət təqibinin və müdafiəsinin, hüquqi şəxs barəsində cinayət - hüquqi tədbirlərin tətbiq edilməsinin hüquqi prosedurlarını müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosesual qanunvericiliyi aşağıda göstərilən istiqamətlərə yönəlmişdir:

- qanunla cinayət hesab olunan əməli törətmiş istənilən şəxsin ifşa edilməsi və cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması mümkün olmalıdır;
- cinayət prosesini həyata keçirən vəzifəli şəxslərin və ya hakimlərin özbaşına hərəkətləri nəticəsində qanunsuz şübhə altına alma, ittiham irəli sürülməsi və ya cinayət törətməkdə günahı olmayan kiminsə məhkum edilməsi mümkün olmasın;
- heç kim qanunsuz və zərurət olmadan prosesual məcburetmə tədbirlərinə, insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının digər növ məhdudlaşdırılmasına məruz qalmamalıdır.

Görünür, CPM-in 1.1. maddəsində cinayət – prosesual qanunvericiliyinin təyinatı həyata keçirildiyi gündən cinayət məsuliyyətinin əsaslarını və prinsiplərini, cinayət hesab olunan əməlləri müəyyən edən

müddəa (m. 2) Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin (CPM-in deyil) vəzifələri ilə qarışdırılmışdır.

Qeyd olunmalıdır ki, CPM-i tərtib edənlər «və», «və ya», «yaxud» bağlayıcılarından çox sərbəst istifadə edirlər ki, bunun da nəticəsində növbəti kolliziya meydana çıxır.

Qanunvericiliyin təyinatı onun vəzifələrində və məqsədlərində ehtiva olunur. Cinayət-prosessual qanunvericiliyin vəzifələri və məqsədləri CPM-in 8-ci maddəsində sadalanan cinayət mühakiməsinin vəzifələrindən və məqsədlərindən dar (az) olmamalıdır.

«Yönəlmişdir», «mümkün olsun», «mümkün olmasın», «qanunun təntənəsi», «qanunla cinayət hesab olunan əməl» kimi ifadələr artıq və mənasız sözlərdir.

Belə bir təəssürat yaranır ki, cinayət – prosessual qanunvericilik həm də şəxsin hüquqlarının və azadlıqlarının, cəmiyyətin maddi və mənəvi dəyərlərinin, konstitusiyaya quruluşunun, suverenliyin, dövlətin ərazi bütövlüyünün və bir çox başqa dəyərlərin qorunması üçün zəruridir, lakin bu CPM-də öz əksini tapmamışdır.

İnsanın və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının zərurət olmadan məhdudlaşdırılması qanunsuzluqdur və həmin anlayışların bununla əlaqədar qarşı – qarşıya qoyulması heç də düzgün deyil.

CPM-də «ifşa edilmək» anlayışı açılmır, Məcəllənin 1.2.1. maddəsinin mətnində həmin anlayışdan sonra gələn «və» bağlayıcısı ehtimal etməyə imkan verir ki, o, cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmağın tərkib hissəsi deyil.

«...Cinayət prosesini həyata keçirən orqanların vəzifəli şəxslərinin və ya hakimlərin» özbaşınalığına işarə qanunsuz ittiham və ya məhkum edilməni qanunla məzəmmət olunanlar sırasından çıxarır.

CPM-in 7-ci maddəsinə əsasən, məhkəmələr də cinayət prosesini həyata keçirən orqanlara aid edirlər və bununla əlaqədar CPM-in 1.2.2. maddəsindəki «və ya» bağlayıcısı yerinə düşür.

1.2. CPM-in 2-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual qanunvericiliyi ibarətdir: Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, bu Məcəllədən, Azərbaycan Respublikasının digər qanunlarından və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən.

Belə çıxır ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası cinayət-prosessual qanunvericiliyin tərkib hissəsi deyil, əsasını təşkil edir ki, bu da öz növbəsində, heç də eyni şey deyildir.

CPM-in 2.4 maddəsinə əsasən, «Cinayət - prosessual fəaliyyət daxilində insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını ləğv edən və ya məhdudlaşdıran, hakimlərin müstəqilliyini və ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində çəkişmə prinsipini pozan, əvvəlcədən sübutlara müəyyən hüquqi qüvvə verən normativ hüquqi aktlar tətbiq edilə bilməz». Bu fikir məzmunuz təsir bağışlayır, belə ki, sadalanan normativ- hüquqi aktların tətbiqinə heç də bütün fəaliyyətlərdə yol verilmir. Bundan başqa, cinayət məhkəmə icraatının ayrı-ayrı əsas prinsiplərinə işarə edilməsi düzgün deyil, belə ki, digərlərinin təsir qüvvəsini şübhə altına qoyur.

1.3. CPM-in 3.2 maddəsində deyilir: «Azərbaycan Respublikası cinayət - prosessual qanunvericiliyinin müddəaları Azərbaycan

Respublikasının ərazisindən kənarında Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağı altında olan və ya onun tanınma nişanlarını daşıyan, yaxud (?) onun limanlarında qeydə alınan dəniz, çay və ya hava gəmilərində də tətbiq olunur».

Görünür, Azərbaycan Respublikasının fərqləndirici nişanlarından və bayraqlarından qeyri-qanuni istifadə etmək olan, gəminin mənsubiyyəti isə qeydə alındığı limanla müəyyən edilir.

1.4. CPM-in 5-ci maddəsinə əsasən, cinayətin törədilməsində şübhə və ya ittiham olunan xarici vətəndaşlar və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər haqqında cinayət-prosessual fəaliyyət Azərbaycan Respublikası cinayət-prosessual qanunvericiliyinin müddəalarına uyğun həyata keçirilir.

Cinayət-prosessual fəaliyyət birmənalı şərh olunmayan geniş elmi anlayışdır.

Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual qanunvericiliyinin yalnız şübhəli bilinən və ya ittiham olunan əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə qarşı tətbiq olunması fikri düzgün deyil, belə ki, sonuncular zərərçəkmişlər və ya cinayət prosesinin digər iştirakçılarının vəziyyətinə düşə bilirlər.

Cinayət-prosessual qanunvericiliyin əsas anlayışları ikili şərh oluna bilməz və bununla əlaqədar, bir qayda olaraq, CPM-də onlar müfəssəl ifadə olunur və rahatlıq üçün əlifba qaydasında sadalanırlar.

1.5. Məlum olmayan mülahizələrə görə, Azərbaycan Respublikası CPM-in 7-ci maddəsində əsas anlayışlar sərbəst qaydada və sərbəst şərhlə izah olunurlar.

Belə ki, CPM-in 7.0.2 maddəsinə əsasən, ərizəçi - özünün həqiqi və ya ehtimal olunan hüquqlarının müdafiəsi üçün cinayət prosesini həyata keçirən orqanlara və ya məhkəməyə müraciət edən şəxsdir.

Aydındır ki, belə bir şərhdə üçüncü şəxslərə münasibətdə hazırlanan və ya törədilmiş cinayət haqqında məlumatı səlahiyyətli orqanlarla bölüşmək istəyən cinayət şahidləri, qanuna tabe olan vətəndaşlar və o cümlədən, günahını boynuna alanlar da ərizəçilər sırasına düşürlər.

CPM-in 7.0.4 maddəsində “cinayət təqibi” dedikdə, cinayət hadisəsinin müəyyən edilməsi, cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməli törətmiş şəxsin ifşa olunması, ittiham irəli sürülməsi, bu ittihamın məhkəmədə müdafiə edilməsi, ona cəza təyin edilməsi, zəruri olduqda, prosesual məcburiyyət tədbirlərinin təmin edilməsi məqsədilə həyata keçirilən cinayət-prosessual fəaliyyəti nəzərdə tutulur.

Görünür, cəzanın təyin olunması məqsədilə həyata keçirilən cinayət təqibi ədalət mühakiməsi sahəsinə müdaxilə etmiş bir paradoksdur. Təqibə şübhəli vəziyyətinə düşən və ya səhvən, yaxud qərəzli qəsdlə günahlandırılan şəxs deyil, təqsirli bilinən şəxs məruz qalır.

Hətta barəsində ittiham irəli sürüldükdə belə, təqsiri olmayan adamı ifşa etmək olmaz, belə ki, bu hal cinayət mühakiməsinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında bəyan edilən və Azərbaycan Respublikası CPM-in 8-ci maddəsində göstərilən vəzifələrinə ziddir.

Fikrimizcə, cinayət təqibi dedikdə, ittiham tərəfinin cinayət törətmiş şəxsin cinayət məsuliyyətinin müəyyən edilməsi və məsuliyyətə cəlb olunması üzrə fəaliyyəti nəzərdə tutulur.

CPM müəlliflərinin fikrincə, “cinayət prosesi” və “cinayət mühakimə icraatı” eyni anlayış deyillər.

CPM-in 7.0.3 maddəsinə əsasən, cinayət prosesi - cinayət təqibi üzrə həyata keçirilən prosessual hərəkətlərin və qəbul olunan prosessual qərarların məcmusudur.

«Cinayət prosesi» və «cinayət təqibi» anlayışlarının belə bir şərhini «cinayət prosesini həyata keçirən orqanlar» (m. 7.0.5), «cinayət mühakimə icraatı» (m. 7.0.8), «məhkəmə» (m. 7.0.9), «cinayət prosesinin tərəfləri» (m. 7.0.19) və s. anlayışların şərhinə ziddir.

Mahiyətinə və məzmununa görə cinayət – prosessual qanunvericiliyin Azərbaycan Respublikası CPM-in 7-ci maddəsində nəzərdə tutulan digər əsas anlayışları da bir-birinə ziddir.

Bununla birgə, cinayət-prosessual qanunvericiliyin CPM-in 7-ci maddəsindəki bir çox əsas anlayışları məlum olmayan səbəbdən ümumiyyətlə aydın deyil.

Azərbaycan Respublikası CPM-in 7.0.23 maddəsinə əsasən, prokuror - öz səlahiyyətləri daxilində bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş qaydada cinayət işləri üzrə ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən və ya dövlət ittihamçısı qismində məhkəmədə ictimai, yaxud ictimai - xüsusi ittihamı müdafiə edən şəxsdir.

Bununla belə, CPM-in 84-cü maddəsində prokurorun «ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərlik» çərçivəsindən kənar çıxan səlahiyyətləri və məhkəmədə cinayət işi üzrə ittihamı müdafiə etmək səlahiyyəti sadalanır (məs. CPM-in 84.5.19 maddəsi - təhqiqatçı və ya müstəntiq tərəfindən tutulma, məcburi gətirilmə və ya digər prosessual məc-

buriyyət tədbirlərinin aparılmasının qanuniliyinə nəzarət etmək, habelə prosesual hərəkətlərin aparılmasını təhqiqat orqanına tapşırmaq).

«İbtidai araşdırmaya prosesual rəhbərlik» Azərbaycan Respublikası cinayət-prosesual qanunvericiliyinin əsas anlayışları siyahısında öz yerini tapmamış cəfəngiyatdır.

Azərbaycan Respublikası CPM-in 7.0.22-ci maddəsinə əsasən, ibtidai araşdırma - cinayət işi üzrə ibtidai istintaq və təhqiqat növündə məhkəməyədək aparılan icraatdır. Bu proses Azərbaycan Respublikası cinayət-prosesual qanunvericiliyinin tələblərinə uyğun və onları rəhbər tutmaqla həyata keçirilir.

“Cinayət prosesi - cinayət təqibi üzrə həyata keçirilən prosesual hərəkətlərin və qəbul olunan prosesual qərarların məcmusudur” (CPM, m. 7.0.3) ifadəsindən çıxış etsək, belə çıxır ki, prokuror bu məcmunu yaradan fəaliyyəti təşkil edir və yönəldir, onun tərkib hissələrinin qanuniliyinə, vaxtında aparılmasına, tamlığına və obyektivliyinə cavabdehdir. Hər halda, bütün məşhur lüğətlərdə «rəhbərlik» anlayışını belə şərh edirlər.

Bununla belə, CPM-in 84.3 maddəsində qeyd olunmuşdur ki, cinayət işi üzrə məhkəməyədək icraat zamanı bu Məcəllənin müddələrinin icrası və tətbiqinə həmin iş üzrə ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror məsuliyyət daşıyır. Cinayət işi üzrə ibtidai istintaqı aparan müstəntiq (CPM, m. 85.3) və təhqiqatçı (CPM, m. 86.3) istintaq və ya digər prosesual hərəkətləri qanuni və vaxtında aparmağa borcludurlar.

Belə çıxır ki, prokurorun bu və ya digər hərəkətlərin aparılmasının ardıcılığı barədə yazılı göstərişlərini onlardan şikayət etmək hüququ olmadan yerinə yetirməyə borclu olan müstəntiq və təhqiqatçı onların icraatının vaxtında həyata keçirilməsi üçün məsuliyyət daşıyacaqlar, «prosessual rəhbər» isə, araşdırma başa çatdıqdan sonra özü tərəfindən süni şəkildə yaradılan iş üzrə həmin «günah keçilərinin» yol verdiyi səhvlər və pozuntular haqqında təqdimat verəcək və özü də kənarında qalacaqdır.

«Prosessual rəhbər»in mövcudluğunun vurğulanması ibtidai araşdırmaya digər rəhbərlərin olmasını da nəzərdə tutur. Yeni CPM-də «marionet» funksiyaları ayrılmış müstəntiqlər və təhqiqatçılar belə bir rola iddia etmirlər və edə bilməzlər.

CPM-in 85.6.2 maddəsinə əsasən, istintaq bölməsinin rəisi müstəntiqin cinayətin açılması, araşdırılması və qarşısının alınması üçün vaxtında müvafiq tədbirlər görməsinə nəzarəti həyata keçirir, lakin özü heç bir məsuliyyət daşımadığı üçün rəhbər roluna da uyğun gəlmir.

İstintaq bölməsinin rəisinin qalan funksiyaları da fiskal xarakterlidir.

Beləliklə, yeni CPM-də biz «ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbər» qazandıq, hansı ki, bu fəaliyyətə «qanuni» prokurorun deyil, qanunun rəhbərlik edəcəyini güman edirdik.

Bundan başqa, biz araşdırmanın gedişini müstəqil surətdə yönəltmək, istintaq hərəkətlərinin və digər hərəkətlərin icraatı haqqında qərar qəbul etmək, prokurorun araşdırmanın strategiyası üzrə göstərişlərini yerinə yetirmək və ehtiyac olduqda, icraatı dayandırmadan ona etiraz etmək səlahiyyətləri olmayan müstəntiqlər və təhqiqatçılar əldə etmiş olduq.

Belə ki, CPM-in 85.5 maddəsinə əsasən, ibtidai istintaq apararkən müstəntiq təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb edilməsi, qətimkan tədbirinin seçilməsi, dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi, cinayətin tövsifi, ittihamın həcmi, işin icraatına xitam verilməsi və ya məhkəməyə göndərilməsinə dair ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurorun göstərişi, yaxud qərarı ilə razılaşmadıqda öz əsaslandırılmış etirazını yuxarı prokurora göndərməyə haqlıdır. Bu halda yuxarı prokuror onun dəlilləri ilə razılaşır və aşağı prokurorun yazılı göstərişlərini ləğv edir və ya onun dəlilləri ilə razılaşmayaraq ibtidai istintaqın aparılmasını digər müstəntiqə tapşırır. Prokurorun yazılı göstərişlərindən edilən etiraz bu göstərişlərin icrasını dayandırmır.

Azərbaycan SSR-in 1960-cı il CPM-ə görə, belə olan halda, müstəntiqin işi öz yazılı etirazı ilə birlikdə yuxarı prokurora göndərmək, onun əqidəsinə zidd olan göstərişləri yerinə yetirməmək hüququ var idi.

Azərbaycan Respublikası CPM-in 7-ci maddəsində verilmiş «cinayət mühakimə icraatında xüsusi biliklər» anlayışının aşağıda göstərilən redaksiyada təsbit edilməsi zəruridir: «xüsusi biliklər dedikdə, tərəflərin və məhkəmələrin cinayət işlərini cinayət işi üzrə sübut edilməli olan halların müəyyən olunması məqsədi ilə araşdırması və həll olunması zamanı bu Məcəllə ilə nəzərdə tutulan qaydada istifadə edilən peşəkar biliklərin, bacarıqların, vərdişlərin, habelə onların tətbiqi üzrə təcrübənin məcmusu nəzərdə tutulur».

II. Cinayət mühakimə icraatının əsas prinsipləri və şərtləri

2.1. Qanun cinayət mühakimə icraatının aşağıdakı vəzifələrini müəyyən edir (CPM, m. 8): şəxsiyyəti, cəmiyyəti və dövləti cinayətkar qəsdlərdən qorumaq; həqiqi və ya ehtimal edilən cinayət törətməsi ilə əlaqədar şəxsiyyəti vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə edilməsi hallarından qorumaq; cinayətləri tezliklə açmaq, cinayət təqibi ilə bağlı bütün halları hərtərəfli, tam və obyektiv araşdırmaq; cinayət törətmiş şəxsləri ifşa və cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək; cinayət törətməkdə ittiham olunan şəxslərin təqsirini müəyyən edərək onları cəzalandırmaq və təqsirsiz şəxslərə bəraət vermək məqsədilə ədalət mühakiməsini həyata keçirmək; hüquqi şəxsin xeyrinə və ya onun maraqlarının qorunması üçün fiziki şəxslər tərəfindən törədilən cinayətlərə görə hüquqi şəxslər barəsində cinayət-hüquqi tədbirlər tətbiq etmək.

Beləliklə, cinayət mühakimə icraatının qanunda bəyan edilən vəzifələri burada müxtəlif maraqları olan tərəflərin mövcudluğunu şərtləndirir. Qeyd etməliyik ki, cinayət prosesinin deyil, məhz mühakimə icraatının tərəfləri nəzərdə tutulur, belə ki, Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan CPM-ə əsasən, «cinayət prosesi» və «cinayət mühakimə icraatı» eyni deyil, müxtəlif anlayışlardır və qanunda yalnız cinayət prosesinin tərəfləri barədə onun cinayət mühakimə icraatında çəkişmə və bərabərlik prinsipləri əsasında ittihamı və ya müdafiəni həyata keçirən iştirakçıları kimi danışıılır.

Bu zaman «cinayət prosesi» anlayışı altında cinayət təqibi üzrə prosessual hərəkətlərin və qəbul olunan prosessual qərarların məcmusu

(CPM, m. 7.3), «cinayət mühakimə icraatı» dedikdə isə, bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş qaydada məhkəməyədək, habelə birinci, apellyasiya və kassasiya instansiyası məhkəmələrində aparılan icraat anlaşılır.

Görünür, cinayət təqibi üzrə prosessual hərəkətlərin məcmusu haqqında fikir müdafiənin cinayət prosesində rolunu bir qədər daraldır. Hüquq ədəbiyyatında cinayət mühakimə icraatının mərhələlərinin vəzifələrinə, prinsiplərinə və şərtlərinə vahid yanaşma yoxdur. Bir sıra müəlliflər məhkəmə icraatının konstitusiyaya səviyyəsində normativ ifadəsini tapmış ümumprosessual vəzifə və prinsipləri buraya aid edirlər, digərləri məhkəmə icraatının bütün mərhələlərinin müstəqil vəzifələrini və prinsiplərini ayırırlar, üçüncülər bunların hər ikisinin eyni zamanda mövcud olduğunu deyirlər, dördüncülər isə onların mərhələli təsnifatı üçün əsasların ayrılmasının bərabər əhəmiyyətə malik olması, inteqrasiyası, eyni mahiyyəti və qarşılıqlı əlaqəsi səbəbindən qeyri-mümkünlüyünü qeyd edirlər.

Fikrimizcə, cinayət mühakiməsi icraatının Azərbaycan Respublikası CPM-in 8-ci maddəsində bəyan edilən vəzifələri onun bütün mərhələləri, o cümlədən məhkəməyədək icraat və onun etapları (mərhələləri) üçün ümumidir. Lakin sonuncular üçün cinayət mühakimə icraatının ümumi vəzifələrindən irəli gələn spesifik vəzifələr mövcuddur. Prinsiplərə gəldikdə, görünür, onlar məhkəmə icraatının bütün mərhələləri üçün vahid olmalıdır, fərqlənən isə, yalnız müxtəlif mərhələlərdən keçilmə şərtləri ola bilər. Fikrimizcə, prinsiplər məsələsində başlıcası onların qanunda elə ifadə olunmasıdır ki, cinayət mühakimə icraatının bütün mərhələlərində prinsipləri cinayət prosesi

iştirakçıları üçün eyni əhəmiyyətli və bərabər tətbiq olunan edir. Lakin Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Cinayət-Prosessual Məcəlləsi bunları təmin etmir.

Açıq-aşkar təkrarlamalara, qeyri-dəqiqliklərə və ziddiyyətlərə baxmayaraq, cinayət proseslərinin vəzifələri Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 8-ci maddəsində sadalanmışdır və bütün mərhələlərin ümumi vəzifələri kimi qəbul edilə bilər, ancaq fikrimizcə, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi, təqsirin müəyyən edilməsi və təqsirsizlərin reabilitasiya məsələsi yalnız məhkəmə baxışına təsir göstərir. Bununla yanaşı, əsassız ittihamların müdafiəsinin məhkəməyə qədər icraatın vəzifələrinə daxil edilməməsi və prosesdə iştirakçıların hüquq və maraqlarının qorunması, lazımi hüquqi prosedurların tətbiq edilməsi, cinayətlərin qarşısının alınması, hüquq və qaydaya, hüquq normalarına hörmətin formalaşması və s., qanunun aliliyinin gücləndirilməsi məhkəmə prosesinin ümumi vəzifələrindən və bununla da onun məhkəmə icraatından kənara çıxdığı ortaya çıxır.

Bildiyimiz kimi, məhkəməyə qədər cinayət icraatı heç də həmişə cinayətin açıq-aşkar faktının araşdırılması ilə başlamır. Bir qayda olaraq, müəyyən hallarda, başlanğıc törədilmiş və ya hazırlanmış bir cinayətə dair xəbər (məlumatların) alınması və qeydiyyatı, onun gerçəkliklə uyğunluğunun yoxlanmasıdır. Hər hansı hadisə bir cinayət hadisəsi deyil, çünki hər bir hadisə, hətta qeyri-adi olsa belə, həmişə cinayətin əlamətlərini daşımır. Buna görə də, bu mərhələdə ekvivalent vəzifələr cinayət və onun əlamətlərinin olması və ya olmaması olur. Bu, icraatın əsas vəzifəsi kimi görünür və bütün prosedur, onların qərarları başqa

yerdə nəticələrini verir. Bu da (Cinayət-Prosessual Məcəllənin 209-cu maddəsi) cinayət əməliyyatının dərhal başlanması mərhələsinə aiddir.

Göründüyü kimi, yuxarıda göstərilən sübuta əsasən (Cinayət-Prosessual Məcəllənin 139-cu maddəsi) də müəyyən edilir ki, bunun da birincisi cinayət hadisəsi faktının yaranmasıdır.

Cinayətlərin açıqlanması cəza ədalətinin məcburi vəzifəsi kimi vurğulanarsa, hadisə və tərkibi olmadıqda və cinayət işinin başlanmasından və ya onun dayandırılmasından imtina edildikdə, elan edilmiş məqsəd əlçatmazdır.

Bu hallarda ilk növbədə tezliklə cinayətlərin mövcudluğu və ya olmaması erkən deyil, onların hadisələrinin qurulması və hadisələrdəki tərkibin mövcudluğunu tez bir zamanda aşkar etmək deyil. Cinayətlərin açılması yalnız onların hadisələrinin qurulmasından sonra gedə bilər, yəni, məhkəmə və məhkəmə prosesinin bu mərhələsinin əsas vəzifəsi olan cinayətin faktını müəyyən etdikdən sonra. Göründüyü kimi, yuxarıda göstərilən sübuta əsasən (Cinayət-Prosessual Məcəllənin 139-cu maddəsi) də müəyyən edilir ki, bunun da birincisi cinayət hadisəsi faktının yaranmasıdır.

Cinayətin açılmasının cəza ədalət mühakiməsinin zəruri vəzifəsi olaraq vurğulanması halında, onların hadisə və tərkibi olmadıqda və cinayət işinin başlanmasından və ya onun dayandırılmasından imtina edildikdə, elan edilmiş məqsədə çatılmaz.

Məhkəməyə qədər icraatın digər bir xüsusi vəzifəsi cinayətin səbəb olduğu maddi və digər zərər növləri və onun səbəbləri və şərtlərinin müəyyən edilməsi, onların aradan qaldırılması üçün kompensasiya təmin

edilməsidir. Bu vəzifələr məhkəmə icraatının sonrakı mərhələlərində həll edilə bilər və həll edilməlidir, amma bu prosedurların səmərəliyi məhkəməyə qədər prosesdə həll edilmədən mümkün deyil. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosesual Məcəlləsində cinayət törətdikdə zərərin təmin edilməsi məhkəmə prosesinin vəzifələrinə daxil edilmir və cinayət törədilməsinə şərait yaratmaq və aradan qaldırmaq öhdəliyi ibtidai istintaqın ümumi şərtlərinə əsaslanır.

Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin 221-ci maddəsinə görə, istintaq zamanı cinayətin törədilməsinə şərait yaradan hallar (səbəblər və şərtlər) aşkar edilməlidir. Bu halları təsbit etdikdə, müstəntiq zəruri hallarda cinayət törədilməsinə şərait yaradan halların aradan qaldırılması üçün tədbirlərin görülməsi barədə müvafiq hüquqi və ya rəsmi şəxslərə müraciət göndərir. Cinayətin törədilməsinə şərait yaradan halların aradan qaldırılmasına dair tədbirlərin görülməsi barədə müstəntiqin təqdimatı məcburi baxılmalıdır və bir ay müddətində araşdırmanın nəticələri yazılı şəkildə istintaqa təqdim edilməlidir.

Göründüyü kimi, yuxarıda göstərilən müddəalar mahiyyətə deklarativdir və Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin digər normaları nəzərdə tutulmur. İstintaqçı cinayətin törədilməsinə kömək edən halları (səbəbləri və şərtləri) aydınlaşdırdıqda, onların aradan qaldırılmasına dair təqdimat alternativ hüquq deyil, buna görə CPM-in mətnindən 221.1-ci maddədən “zəruri hallarda” sözləri çıxarılmalıdır, öz növbəsində CPM-in 139-cu maddəsində cinayətin törədilməsinə kömək edən səbəb və şərtləri aydınlaşdırılmalıdır.

2.2. Cinayət ədalət mühakiməsinin siyahısında göstərilən vəzi-fələrin məzmununun müqayisəli təhlili göstərir ki, onların bir çoxu cinayət prosesinin prinsipləri və şərtləri ilə əlaqələndirilir və bəziləri onlara bərabərdir.

Prinsip dedikdə, əsasən, (hər hansı bir nəzəriyyənin, doktrinanın, fəaliyyət prinsipinin əsas mövqeyi, başlıca mövqeyi (latınca *principio* - əsas, başlanğıc) başa düşülür.

M.S.Stroqoç cinayət prosesinin qurulduğu ən vacib və müəyyən hüquqi müddələrin prinsiplər hesab olunduğuna inanırdı. A.V.Qrinenkoya görə, bu tərif tamamilə ümumi elmə uyğun gəlir və bu kateqoriya-dan sonrakı araşdırma üçün mənbə kimi istifadə edilə bilər.

Cinayət prosesi prinsipinin tərifinə gəldikdə, ümumi fikir yoxdur. Beləliklə, Y.A.İvanov cinayət prosesində fərdi hüquqların reallığını müəyyən edən prinsipləri qəbul edir. A.M.Larin bunları qanunun aliliyinə ictimai inam şəkilində ifadə edir. Bənzər bir fikir F.M.Abbasova, M.K.Aquldinov, M.L.Bazyuk, A.M. Baranov, A.Y.Busyiqin, İ.F.Kutu-zov, İ.F.Kutyagin, R.S.Spulın, İ.Y.Sotsanyuk, İ.V.Telegina və başqaları tərəfdən dəstəklənir.

Ç.S.Kasumovun fikrincə, “prinsip bütün prosesin mahiyyətini, məzmununu müəyyənləşdirən, tipik xüsusiyyətlərini ifadə edən əsas başlanğıcdır; prinsip mühakimənin vəzifələrindən gəlir və onların həyata keçirilməsini təşviq etməli, cinayət prosesinin demokratikliyi ifadə etməlidir; prinsip cinayət prosesi qanununda təsbit edilməlidir; prinsip bir və ya bir neçə prosessual mərhələdə, lakin əlbəttə ki, sınaq mərhələsində həyata keçirilə bilər; cinayət prosesinin prinsipi digər

prinsiplərlə yaxından əlaqələndirilməlidir və onları əvəz etmədən öz məzmununu itirməməlidir”.

Prinsiplərin təsnif edilməsi problemi bir çox alimlərin məhkəmə icraatının ayrı-ayrı mərhələlərinin prinsiplərinin mövcudluğunu düşünməsidir. Beləliklə, bəzi müəlliflər hesab edirlər ki, cinayət prosesinin mərhələləri öz prinsiplərinə malik deyil, yalnız ümumi prosedur prinsipləri əks etdirir, digərlərinin fikrincə isə ümumi prinsiplərdən başqa, fərdi mərhələlərin prinsiplərini müəyyənləşdirməlidirlər.

Hüquqi ədəbiyyatda cinayət prosesinin prinsiplərinin məzmunu (a) müvafiq cinayət prosedurunun təmin edilməsindən və (b) cinayət prosesində iştirakçıların hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasından ibarətdir.

Düzgün cinayət prosedurunun təmin edən prinsiplər: qanunilik; insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının məhkəmə müdafiəsi; öz səlahiyyətləri daxilində fəaliyyət göstərən vəzifəli şəxslərin müstəqilliyi; işin hallarının hərtərəfli, tam və obyektiv araşdırılması; daxili məhkumluq və tanıtım ilə sübutların qiymətləndirilməsi.

Hüquq və cinayət prosesi iştirakçıların azadlıqlarının qorunması prinsipləri bunlardır: insanın şərəf və ləyaqətinə hörmət; şəxsin toxunulmazlığı; cinayət prosesində vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının qorunması; yaşayış yerinin toxunulmazlığı; gizlilik, yazışma, telefon danışqları, poçt, teleqraf və digər rabitə növlərində məxfilik; təqsirsizlik prezumpsiyası; hüquq və cinayət ədliyyə sisteminin qarşısında bərabərlik əsasında məhkəmə icraatı; tərəflərin qarşılıqlı və bərabər hüquqları əsasında məhkəmə icraatının aparılması; cinayət prosesinin dili və prosessual hərəkətlərə və qərarlara etiraz etmək azadlığı.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsində cinayət işinin prinsipləri və şərtləri 9-cu maddədə öz əksini belə tapıb: cinayət təqibinin həyata keçirilməsinin əsasını təşkil edən qaydaları müəyyənləşdirir; bir şəxsin və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının qanunsuz şəkildə məhdudlaşdırılmasından qorunmasını təmin edir; hər bir cinayət təqibinin qanuniliyini və etibarlılığını müəyyənləşdirir.

Cinayət-Prosessual Məcəllənin 9.2. maddəsinə görə, prinsipləri və ya cinayət prosesinin şərtlərini pozan, Cinayət-Prosessual Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş hallarda, çıxarılması etibarsız səbəb cinayət təqibini, toplanmış materialların sübutedici qüvvəsinin olmaması onun və ya nəticəyə alınan qərarların ləğvinə gətirə bilər. S.İ.Ojeqova görə, şərt budur: a) bir şeydən asılı bir vəziyyət; b) müqavilə tərəflərindən birinin tələbi; c) şifahi və ya bir şey haqqında yazılı saziş müqavilə (köhnəlmiş); d) həyatın, fəaliyyətin hər hansı bir sahəsində müəyyən edilmiş qaydalar; e) baş verən vəziyyət, bir şey həyata keçirilir; e) məlumatların davam etdirilməsi tələbləri.

Görünür, şərtlər cinayət prosesinin prinsiplərinin ayrılmaz tərkib hissəsidir və əsassız olaraq müstəqil müddəalar kimi qeyd olunur. Bundan əlavə, CPM-in ikinci fəslinin məzmununda cinayət prosesinin prinsipləri və şərtləri arasında dəqiq bir sərhəd yoxdur, buna görə istifadəçi mövqeyini qanunverici tərəfindən prinsiplərə aid olan və yaxud cinayət prosesinin şərtlərinə əsasən müstəqil müəyyənləşdirmək məcburiyyətindədir. Cinayət ədalət prinsiplərinə gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, qanunverici bir sıra belə prinsiplər qoyub, müstəqil olaraq cinayət prosesinin digər ümumi qəbul edilmiş prinsiplərini nəzərə alır.

Belə ki, cinayət mühakimə icraatının prinsipləri (və ya şərtləri) kimi, Konstitusiyada təsbit edilmiş müddəalar görünür – insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin olunması (CPM-in 12 mad.), azadlıq hüququnun təmin edilməsi (CPM-in 14 mad.), habeas corpus, yəni şəxsiyyətin toxunulmazlığı prinsipinin təminatı (CPM-in 15 mad.), şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququnun təmin edilməsi (CPM-in 16 mad.), yaşayış yerinin toxunulmazlığı hüququnun təmin edilməsi (CPM-in 17 mad.), mülkiyyət hüquqlarının qorunması (CPM-in 18 mad.), hüquqi yardım və müdafiə hüququnu təmin etmək hüququ (CPM-in 19 mad.), məhkəmə baxışını tələb etmək hüququnun təmin olunması (CPM-in 22 mad.), məhkəməyə təkrar müraciət etmək hüququ (CPM-in 35 mad.) və bəraət qazanmış şəxsin pozulmuş hüquqlarının bərpasının təmin edilməsi hüququ (CPM-in 36 mad.).

Cinayət mühakimə icraatının müstəqil prinsipləri (və ya şərtləri) kimi aşağıdakılar göstərilir – qanunçuluq (CPM-in 10 mad.), qanun və məhkəmə qarşısında hər kəsin hüquq bərabərliyi (CPM-in 11 mad.), özünü və qohumlarını ifşa etməkdə sərbəstlik (CPM-in 20 mad.), təqsirsizlik prezumpsiyası (CPM-in 21 mad.), cinayət mühakimə icraatının yalnız məhkəmə tərəfindən həyata keçirilməsi (CPM-in 23 mad.), cinayət mühakimə icraatının xalqın nümayəndələrinin iştirakı ilə həyata keçirilməsi (CPM-in 24 mad.), hakimlərin və andlı iclasçıların müstəqilliyi (CPM-in 25 mad.), cinayət mühakimə icraatının aparıldığı dil (CPM-in 26 mad.), cinayət mühakimə icraatının aşkarlığı (CPM-in 27 mad.), cinayət mühakimə icraatının obyektivliyi, qərəzsizliyi və ədalətliliyi (CPM-in 28 mad.), məhkəmə aidiyyətinə əməl olunması

(CPM-in 29 mad.), hakimın cinayət mühakimə icraatında iştirakının məhdudlaşdırılması (CPM-in 30 mad.), cinayət mühakimə icraatında qeyri-prosessual münasibətlərin yolverilməzliyi (CPM-in 31 mad.), tərəflərin çəkişməsi (CPM-in 32 mad.), sübutların qiymətləndirilməsi (CPM-in 33 mad.) və eyni əmələ görə təkrar məhkum etmənin yolverilməzliyi (CPM-in 34 mad.).

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası insan və vətəndaşların əsas hüquq və azadlıqlarına aşağıdakıları aid edir – bərabərlik hüququ, hüquq və azadlıqların qorunması, həyat, azadlıq, mülkiyyət hüquqları, şəxsin toxunulmazlıq hüququ, yaşayış yerinin toxunulmazlığı hüququ, öz ana dilindən istifadə etmək hüququ, məhkəmə müdafiəsi ilə hüquq və azadlıqların təminatı, hüquqi yardım almaq hüququ, şərəf və ləyaqətin toxunulmazlığı hüququ, məhkəmə aidiyyətinin dəyişdirilməsinin qarşısının alınması, təqsirsizlik prezumpsiyası, eyni cinayətə görə təkrar məhkum olmanın qarşısının alınması, məhkəməyə təkrar müraciət olunma hüququ, qohumların əleyhinə ifadə verməyin qarşısının alınması, insan və vətəndaşın hüquq və digər azadlıqlarının qorunması. Beləliklə, Cinayət-Prosessual Məcəllədə bir sıra konstitusion hüquqlar və fərdi azadlıqlar cinayət prosesinin müstəqil prinsipləri (şərtləri) kimi göstərilir və onların təmin edilməsi (CPM-in 12-ci maddəsi) ayrı bir prinsip (şərt) kimi müəyyən edilir.

Yuxarıda göstərilənlərlə yanaşı, cinayət prosesinin prinsiplərinin və şərtlərinin məzmunu onların əsasları nəzərə alınsa, səhv görünür. Cinayət-Prosessual Məcəllənin 7.0.8-ci maddəsinə əsasən, cinayət mühakimə icraatı məhkəməyədək, habelə birinci, apellyasiya və kas-

sasiya instansiya məhkəmələrində aparılan icraatdır. Bununla əlaqədar məhkəmə icraatının ancaq məhkəmə üsulu ilə aparılmaq prinsipi yanlış görünür, ona görə ki, bu halda məhkəməyədək icraat istisna olunur.

Göründüyü kimi, tələb etmək hüququ yox, hər kəsin ona qarşı irəli sürülmüş ittiham, yaxud barəsində tətbiq olunmuş prosessual məcburiyyət tədbirləri ilə əlaqədar ədalətli və açıq məhkəmə baxışının aparılması hüququ təmin edilməlidir (Cinayət Prosesual Məcəllənin 22-ci maddəsi). Hakimin cinayət mühakimə icraatında iştirakının məhdudlaşdırılması (CPM-in 30-cu maddəsi), mahiyyətcə Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 109-cu maddəsinə əsasən hakimə etiraz əsaslarından biridir.

Təhlil göstərir ki, Cinayət-Prosessual Məcəllənin 2-ci fəslində qeyd olunan əsas prinsiplər və şərtlər məhkəməyədək icraatına tam tətbiq edilir, lakin onların tətbiqinin xüsusiyyətləri var. Beləliklə, Cinayət-Prosessual Məcəllənin 10.5-ci maddəsinə əsasən, qanunun bu maddəsində göstərilən tələblərin pozulması ilə aparılan prosessual hərəkətlərin və qəbul olunmuş qərarların hüquqi qüvvəsi yoxdur. Eyni zamanda, Cinayət-Prosessual Məcəllənin “Qanunçuluq” adlı 10-cu maddəsində Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının, bu Məcəllənin, Azərbaycan Respublikasının digər qanunlarının, habelə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin müddəalarına əməl etmək zəruriliyi təsbit olunub. Nəticədə, Qanunçuluq prinsipi deklarativ prinsipə çevrilir, ona görə ki, hətta cüzi olaraq qanunun tələblərindən kənara çıxmaq, kolliziyaların olması şərtində belə, məhkəməyədək prosesi formal səbəblərə görə ləğv edə bilər. Şəxsin həbsdə saxlanılmasına yalnız məhkəmə qərarı əsasında yol verilir, təhqiqatçının və müstətiqin şəxsin

azad edilməsi barədə qərar vermək hüququ yoxdur, Cinayət-Prosessual Məcəllənin 14.5-ci maddəsində göstərilən şərtləri çıxmaq şərti ilə.

Cinayət-Prosessual Məcəllənin 19.3-cü maddəsinə əsasən, zərərçəkmiş şəxsin və ya şahidin dindirilməsi zamanı cinayət prosesini həyata keçirən orqanın həmin şəxslərin nümayəndə qismində dəvət etdikləri vəkilin onların yanında olmasını qadağan etmək hüququ yoxdur. Lakin, Cinayət-Prosessual Məcəllənin 105-ci maddəsinə əsasən, nümayəndə qismində hər bir şəxs dəvət oluna bilər və bununla əlaqədar ancaq vəkilin qeyd olunması səhvdir. Cinayət-Prosessual Məcəllənin 27-ci maddəsində qeyd olunan icraatın aşkarlıq prinsipinin məhkəməyədək icraatda məhdudiyətləri var, bu, istintaq sirrini saxlamaq üçün lazımdır. Məhkəmə prosesinin bu mərhələsində digər prinsiplərin də xüsusiyyətləri var.

Yazılanları ümumiləşdirərək qeyd etmək lazımdır ki, qanunun prinsiplərinin istisnaları olmamalıdır, əks halda onlar prinsip sayılmalı deyil. Eyni zamanda, hesab edirik ki, prinsiplərin təmin olunmaması Cinayət-Prosessual Məcəllənin layihəsinin hazırlığında iştirak etmiş şəxslərin korporativ maraqlarının və düzgün anlaşılmamış dövlət maraqlarının nəticəsidir.

Qeyd etdiyimiz kimi, prinsiplər məhkəmə icraatının bütün mərhələləri üçün vahid olmalıdır, əsasən cinayət prosesinin bütün mərhələlərində iştirakçıların hamısı tərəfindən istifadə olunması təmin olunmalıdır. Lakin, Cinayət-Prosessual Məcəllənin normalarının təhlili göstərir ki, bir sıra hallarda bu, müşahidə edilmir, məhkəməyədək icraat prosesini əhatə etmir.

Cinayət-Prosessual Məcəllənin “Hüquqi yardım almaq və müdafiə hüququnun təmin edilməsi” adlı 19-cu maddəsinə əsasən, cinayət təqibi gedişində təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və ya məhkəmə zərərçəkmiş, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxslərin keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququnu təmin etmək üçün tədbirlər görməlidir. Zərər çəkmiş şəxsin və ya şahidin dindirilməsi zamanı cinayət prosesini həyata keçirən orqanın həmin şəxslərin nümayəndə qisminə dəvət etdikləri vəkilin onların yanında olmasını qadağan etmək hüququ yoxdur.

Lakin, məhkəmə icraatının başlanğıc mərhələlərində törədilmiş və ya planlaşdırılmış cinayət haqqında məlumatı yoxlayarkən, cinayət işi açılmadan əvvəl zərərçəkmiş şəxs və ya şahid yoxdur, dindirilmə aparılmır, ancaq sərhlər toplanılır. Bir qayda olaraq, bu mərhələdə cinayət təqibi üçün əsas qoyulur, lakin potensial şübhəli, təqsirləndirilən və zərərçəkmiş şəxslər heç bir statusa malik olmadıqlarına görə Cinayət-Prosessual Məcəllənin 19-cu maddəsində qeyd olunmuş hüquqi yardım və müdafiə hüququndan məhrum edirlər. Öz növbəsində, cinayət prosesini yerinə yetirən dövlət orqanları bu hüququn təmin edilməsi imkanından məhrum edirlər.

Fikrimizcə, hüquqi yardım və müdafiə hüququ bir prinsip olaraq məhkəməyədək icraatın birinci mərhələsindən başlayaraq, məhkəmənin hər mərhələsində fəaliyyətinə davam etməlidir və bununla bağlı qanunun bu hissəsi dəyişilməlidir.

Eynilə, yuxarıda qeyd olunan Özünü və qohumlarını ifşa etməkdə sərbəstlik (CPM-in 20-ci maddəsi), Təqsirsizlik prezumpsiyası (CPM-in 21-ci maddəsi), Cinayət mühakimə icraatının aparıldığı dil (CPM-in

26-cı maddəsi), Cinayət prosesində tərəflərin çəkişməsi (CPM-in 32-ci maddəsi) və Cinayət mühakimə icraatında sübutların qiymətləndirilməsi (CPM-in 32-ci maddəsi) prinsiplərinə aiddir.

Belə ki, Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 20-ci maddəsi- “Özünü və qohumlarını ifşa etməkdə sərbəstlik” məhkəməyədək icraat mərhələsinə aid olmur, çünki maddədə yalnız ifadə və ibtidai istintaq təsbit olunub.

Cinayət-Prosessual Məcəllənin 21.3-cü maddəsində (Təqsirsizlik prezumpsiyası) deyilir ki, cinayət törədilməsində təqsirləndirilən şəxs özünün təqsirsiz olmasını sübuta yetirməyə borclu deyildir. İttihamı sübuta yetirmək, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin müdafiəsi üçün irəli sürülən dəlilləri təkzib etmək vəzifəsi ittiham tərəfinin üzərinə düşür. Lakin, məhkəməyədək icraat mərhələsində cinayət işinin qaldırılmasından qabaq, Cinayət-Prosessual Məcəllənin 223-cü maddəsinə əsasən, ittiham olmadan, ittihamdan və iddialardan irəli gələn suallar verildikdə, şəxs əks tərəfin dəlillərini təkzib etmək məcburiyyətində olur. Təqsirsizlik prezumpsiyasını nəzərə alsaq, ittihamı sübuta yetirmək, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin müdafiəsi üçün irəli sürülən dəlilləri təkzib etmək vəzifəsinin ittiham tərəfinin üzərinə düşməsi paradoksaldı, ona görə ki, digəri məntiqə ziddir.

Cinayət-Prosessual Məcəllənin 26-cı maddəsinə əsasən, cinayət mühakimə icraatının aparıldığı dili bilməyən cinayət prosesi iştirakçılarının tərcüməçinin köməyindən pulsuz istifadə etmək, ibtidai araşdırma qurtardıqdan sonra cinayət işi və ya cinayət təqibi ilə bağlı digər materiallarla tam tanış olmaq, məhkəmədə ana dilində çıxış etmək hüquqları var. Lakin, bu qayda məhkəməyədək icraat mərhələsində

tətbiq edilmir, Cinayət-Prosessual Məcəllənin 7.0.18-ci maddəsinə əsasən, nəzərdə tutulan cinayət prosesi iştirakçıları məhkəməyədək icraatı mərhələsində mövcud deyil.

Tərəflərin çəkişməsi prinsipi (CPM-in 32-ci maddəsi) ittiham və müdafiə tərəflərinin mövcudluğunu nəzərdə tutur, lakin yenidən Cinayət-Prosessual Məcəllənin 7.0.18-ci maddəsinə əsasən, nəzərdə tutulan cinayət prosesi iştirakçıları məhkəməyədək icraatı mərhələsində mövcud deyil.

Sübutların qiymətləndirilməsi prinsipi (CPM-in 33-cü maddəsi) məhkəməyədək icraatın birinci mərhələlərində, cinayət işinin qaldırılmasından qabaq tətbiq edilmir, ona görə ki, Cinayət-Prosessual Məcəllənin 124-cü maddəsinin anlayışında bu mərhələdə sübut yoxdur.

Cinayət-Prosessual Məcəllənin “Cinayət mühakimə icraatının obyektivliyi, qərəzsizliyi və ədalətliliyi” adlı 28-ci maddəsində ancaq hakimlər haqqında deyilir. Qeyd olunan maddədə məhkəməyədək icraat mərhələsi barədə heç nə yoxdur, bununla əlaqədar maddənin dəyişikliklərə ehtiyacı var.

Yuxarıda qeyd olunanların nəticəsi olaraq, Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 2-ci fəslinin islahata ehtiyacının olması aydın olur və onun diskursivlik müddəalarının müvafiq redaksiyada verilməsi təklif edilir.

Hər kəsin qanun və məhkəmə qarşısında hüquq bərabərliyi prinsipi (CPM-in 11-ci maddəsi) “Cinayət işinin dərhal başlanması” adlı 209-cu maddəyə ziddir, belə ki, burada sırası insan həyatı Milli Məclis

deputatının, Nazirlər Kabineti üzvünün, hakimin, prokurorun həyatından aşağı qiymətləndirilir.

Eyni maddəyə əsasən, tanınmamış insan meyiti aşkar edildikdə, hətta qətl əlamətlərinin izləri olmadıqda cinayət işinin dərhal başlanması məcburiyyəti yaranır və bu tələsik və yanlış görünür.

Cinayət-Prosessual Məcəllənin 18.3-cü maddəsinə əsasən, əmlak üzərinə həbs qoyulması məhkəmənin qərarı ilə həyata keçirilir, eyni zamanda Cinayət-Prosessual Məcəllənin 249.5-cu maddəsində təxirə salına bilməyən hallarda müstəntiq məhkəmənin qərarı olmadan əmlak üzərinə həbs qoya bilər.

Cinayət prosesini həyata keçirən dövlət orqanının şübhəli şəxsə hüquqi müdafiə hazırlamaq üçün vaxt verməsi və şərait yaratması barədə bəyanat deklarativdir və Cinayət-Prosessual Məcəllənin digər müddəalarına ziddir.

Belə ki, tutulmuş şəxsə tutulduğu andan 48 saat keçənədək ittiham elan edilməlidir, həbslə bağlı prokurorun təqdimatı olduqda isə, o, məhkəməyə gətirilməlidir (CPM-in 148.4-cü maddəsi qüvvədən düşüb).

Bu halda müstəntiq şübhəli şəxsə necə və haradan lazımi qədər müdafiə üçün vaxt ayırsın, o halda ki, ona ittiham və həbs haqqında vəsatəti hazırlamaq lazımdır?

Hüquqi müdafiə hüququ ilə birlikdə, cinayət prosesinin əsas prinsiplərindən biri də təqsirsizlik prezumpsiyasıdır (CPM-in 21-ci maddəsi) və ona əsasən, cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən hər bir şəxs əgər onun təqsiri Cinayət-Prosessual Məcəllədə nəzərdə tutulmuş qaydada sübuta yetirilməyibsə və bu barədə qanuni qüvvəyə minmiş

məhkəmənin hökmü yoxdursa, təqsirsiz sayılır. Cinayət törədilməsində təqsirləndirilən şəxs özünün təqsirsiz olmasını sübuta yetirməyə borclu deyildir. İttihamı sübuta yetirmək, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin müdafiəsi üçün irəli sürülən dəlilləri təkzib etmək vəzifəsi ittiham tərəfinin üzərinə düşür.

Eyni zamanda, Cinayət-Prosessual Məcəllənin 141.3 maddəsinə əsasən, şəxslərin qanunu bilməsi, şəxslərin xidməti ilə əlaqədar vəzifələrini və öz peşə qaydalarını bilməsi, şəxsin xüsusi hazırlığın və ya təhsilin olmasını təsdiq edən sənədlər təqdim etmədikdə, yaxud xüsusi hazırlıq və təhsil verən müəssisə və ya digər təşkilatın adını bildirmədikdə, onun xüsusi hazırlığın və təhsilinin olmaması cinayət təqibi üzrə icraatın materiallarından istifadə edilmədən müəyyən edilmiş hesab olunur.

Təqsirsizlik prezumpsiyası prinsipinin pozulması və maddələrinin kolliziyası mövcuddur. Hər şəxsin öz hüquqlarını bilməsi və qanunu bilməməsinin onu məsuliyyətdən azad etməməsi haqqında bəyanatlar tam ədalətlidir. Eyni zamanda, bu o demək deyil ki, hər şəxs qanunları bilir, lakin qanunu bilməyi və ya bilməməyi iş üzrə qərara təsir etmir. Qanunu bilməmək məsuliyyətdən azad etmir, amma cəzaya təsir edir, bununla əlaqədar bu hal sübut mövzusunun ayrılmaz bir hissəsidir və cinayət təqibi prosesinin materiallarını istifadə etmədən müəyyən edilməməlidir.

Şəxslərin xidməti ilə əlaqədar vəzifələrini və öz peşə qaydalarını bilməsi haqqında bəyanat daha paradoksal görünür. Bu halda cinayətin subyektiv tərəfi haqqında boşboğazlıq, vəzifə, xidmət və peşə vəzifələri ilə bağlı cinayətlərin istintaq zərurəti nəyə lazımdır?

Peşə məktəbinin məzununu işə qəbul edərkən, onun öhdəliklərini izah etmədilər və peşəkar qaydaları yazılı olaraq ona təqdim etmədilər, o da bilməyərək nəyisə səhv salıb partlatdı. Ona hökm verilməlidir və verilməlidirsə, nəyə görə? Bu bəyanatın müəlliflərinin məntiqinə əsasən, o, terrorçuluğa görə, ən yaxşı halda isə bilərəkdən zərər vurmağa görə mühakimə olunmalıdır: bilirdi və partlatdı.

Oxşar vəziyyət şəxsin xüsusi hazırlığının və ya təhsilinin olmasını təsdiq edən sənədlər təqdim etməklə, yaxud xüsusi hazırlıq və təhsil verən müəssisə və ya digər təşkilatın adını bildirməməklə mövcuddur.

Bu müddəanın absurdluğunu sübut edən bir çox nümunə var, lakin biz peşə məktəbinin məzunu ilə kifayətlənirik. Onun xüsusi təhsil alması haqqında sənədləri kadrlar şöbəsinin günahından itirilib, amma o, peşəkar qaydaları bilməlidir və onların əməlinə görə məsuliyyət daşıyır. Təhsil almayıb, amma bilməlidir?! Oxuduğu təhsil müəssisəni xatırlamırsa, deməli oxumayıb. Oksford Universitetində oxuyub, lakin sənədlərini itirib, deməli... Həqiqətən cinayət prosesinin icraatı zamanı Hamletsayağı sualları həll etmək lazımdır.

Preyudisiya haqqında maddəyə əsasən (CPM-in 142-ci maddəsi), cinayət təqibi üzrə məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü cinayət təqibi üzrə icraatda həm müəyyən olunmuş hallara, həm də onların hüquqi qiymətinə görə təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və ya məhkəmə üçün məcburidir. Mülki iş olduqda isə, inzibati və ya iqtisadi mübahisə üzrə qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmənin qərarı cinayət işi üzrə icraatda təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və ya məhkəməyə yalnız hadisənin, yaxud hərəkətin olub-olmaması hissəsində məcburidir və

təqsirləndirilən şəxsin təqsirli olub-olmaması nəticəsini əvvəlcədən həll etmir və bu maddə təqsirsizlik prezumpsiyasına tərs mütənəsbdir.

Aydındır ki, bunu anlayan Rusiya qanunvericiliyində (RF CPM-in 90-cı maddəsi) preyardisiyaya əsasən, qanuni qüvvəyə minmiş hökm ilə yaranmış şərtlər təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və ya məhkəmə tərəfindən əlavə yoxlama olmadan tanınır, əgər bu şərtlər məhkəmə tərəfində şübhə doğurmursa. Bununla belə, bu cür hökm əvvəlcədən cinayət işində iştirak etməyən şəxslərin təqsirli olub-olmamasını həll etmir.

Cinayət-Prosessual Məcəllənin 31-ci maddəsinə əsasən, məhkəmə tərkibi və cinayət prosesi iştirakçıları arasında, habelə birinci, apellyasiya və kassasiya instansiyası məhkəmələri arasında cinayət işlərinə və ya cinayət təqibi ilə bağlı digər materiallara baxılması ilə əlaqədar bu Məcəllədə nəzərdə tutulmayan qeyri-prosessual münasibətlər yolverilməzdir.

Cinayət-Prosessual Məcəllənin 7-ci maddəsində qeyri-prosessual münasibətlərin ifadəsi verilmir və cinayət prosesinin icraatının bu əsas prinsipində və şərtində nəyin nəzərdə tutulması haqqında bizə qalan ancaq fikirlər irəli sürməkdir.

Məcəllənin 85.2.8-ci və 86.2.10-cu maddələrinə əsasən, müstəntiq və təhqiqatçı məhkəməyə yazılı və şifahi izahatlar vermək vəzifəsini yerinə yetirməlidirlər.

Onu nəzərə alsaq ki, məhkəmə icraatı zamanı müstəntiq və ya təhqiqatçı tərəfindən şahidin sorğusu nəzərdə tutulmur, bu halda bu münasibətləri qeyri-prosessual adlandırmaq olar, lakin bu faktın möv-

cudluğunun şübhə doğurmasına baxmayaraq Cinayət-Prosessual Məcəllə tərəfindən nəzərə alınmışdır.

Qanunverici bizi hansı digər qeyri-prosessual münasibətlər haqqında xəbərdar edir?

Cinayət prosesinin iştirakçıları arasında qeyri-prosessual münasibətlər mümkündürmü, axı belələri bir tərəfdən məhkəmə tərkibi arasında, digər tərəfdən də cinayət prosesinin iştirakçıları tərəfindən qadağan edilib?

Qeyri-prosessual münasibətlər münsiflər heyəti, şahidlər, ekspertlər, mütəxəssislər, tərcüməçilər, məhkəmə iclasının katibi, təqsirləndirilənlərin qohumları və yaxın qohumları ilə mümkündürmü?

III. Cinayət təqibi üzrə icraatın aparılması

Cinayət-Prosessual Məcəllənin 51-ci maddəsinə əsasən, cinayət təqibi üzrə aparılan prosessual hərəkətlərin gedişi və nəticələri protokol və digər yazılı sənədlərdə, habelə tərkib hissəsi kimi onlara əlavə olunan fotoqrafik neqativlərdə, fotoşəkillərdə, diapozitivlərdə, audio yazılarda, fonogramlarda, video və kino çəkilişi lentlərində, planlarda, sxemlərdə, izlərin surətlərində və basmalarda, rəsmlərdə, elektron və digər məlumat daşıyıcılarında əks olunmalıdır.

Cinayət təqibi üzrə aparılan prosessual hərəkətlərin gedişinin və nəticələrinin protokollaşdırılması, bir qayda olaraq, cinayət prosesini həyata keçirən orqan tərəfindən təmin edilməlidir. Cinayət təqibi üzrə prosessual hərəkətin aparılması haqqında protokol bu hərəkətin gedişi zamanı və ya qurtardıqdan bilavasitə sonra həmin hərəkəti aparın təh-

qiqaatçı, müstəntiq, prokuror və ya digər müvəkkil edilmiş şəxs tərəfindən tərtib edilir.

Cinayət təcibi üzrə aparılan prosesual hərəkətlərin gedişini və nəticələrini protokollaşdıran sənədlər elə tərtib olunmalıdır ki, onların məzmunu bilavasitə və ya texniki vasitələrin köməyindən istifadə edilməklə aydın başa düşülsün.

Prosesual hərəkətin aparılması haqqında protokol onu tərtib etmiş şəxs tərəfindən imzalanır. Bundan sonra protokol prosesual hərəkətin aparılmasında iştirak etmiş bütün şəxslərə oxunur, onlara protokola daxil edilməli olan qeydlər etmək hüququ və protokolu olduğu kimi və ya qeydlərlə birlikdə imzalamaq vəzifəsi izah olunur. Əgər bu şəxslərdən hər hansı biri fiziki qüsurlar və s. səbəblər üzündən protokolu şəxsən imzalamaq imkanından məhrumdursa, onun əvəzinə protokolu müdafiəçisi, qanuni nümayəndəsi və ya nümayəndəsi imzalayır.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin 52-ci maddəsinə əsasən, bütün istintaq hərəkətlərinin protokolları dərhal və ya bütün hallarda istintaq hərəkətinin aparıldığı gündən sonrakı iş günündən gec olmayaraq Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğu ilə birgə müəyyən etdiyi qaydada qeydə alınmalıdır. Bütün prosesual qərarlar ciddi hesabat sənədləri olmaqla xüsusi formalı, nömrələnmiş blanklarda tərtib olunur. Həmin blankların formaları Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanları və Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğu tərəfindən birgə müəyyən olunur.

Cinayət işinin materiallarına aid sənədlərin surətləri cinayət prosesini həyata keçirən orqan tərəfindən düzgünlüyü təsdiq edilmiş kağızda və ya elektron daşıyıcıda çıxarıla bilər.

Fikrimizcə, istintaq hərəkətlərinin protokollarının qeydə alınması haqqında və prosesual qərarların ciddi hesabat sənədləri olmaqla xüsusi formalı blanklarda tərtib edilməsi haqqında əsasnamələr tənqidlərə dözə bilməz.

Bütün istintaq hərəkətlərinin protokollarının və qərarlarının guya icra hakimiyyəti orqanlarının Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğu ilə birgə müəyyən etdiyi qaydada qeydə alınması haqqında bəyannatlar indiyə kimi nə elmi-tədqiqat, nə də iqtisadi layihələrlə təsdiq olunub və deklarativ xarakter daşıyır.

Tələsik şəkildə Cinayət-Prosesual Məcəllədə öz əksini tapmış müddəaların müəlliflərinin fikrincə, prosesual qərarların qeydə alınması və nömrələnməsi onların dəyişdirilmək ehtimalını istisna etməlidir.

Hazırda icra hakimiyyəti orqanlarında istintaq hərəkətlərinin xüsusi jurnallarda qeydə alınması bir qayda olaraq, cinayət prosesini həyata keçirən orqan tərəfindən təmin edilir və sıra nömrəsi yalnız birinci səhifədə yerləşdirilir.

Oxşar vəziyyət prosesual qərarların nömrələnməsi ilə mövcuddur. Prosesual qərarların nömrələnməsi qeydiyyata alınmadan, systemsiz bir qaydada 15-20 müstəntiq tərəfindən istifadə edilən bir avtomatik númerator vasitəsilə həyata keçirilir.

Aparığımız tədqiqatlara əsasən, protokolların qeydiyyatata alınması və prosessual qərarların hesabatı proseslərində baş verən “yeniliklər” müsbət və yaxud, ən azı, gözlənilən təsir göstərməlidir.

O halda ki protokolların qeydiyyatı, bir qayda olaraq yalnız proses iştirakçılarının hüquq və öhdəliklərini əks etdirən ancaq birinci səhifəsində aparılır, digər səhifələrin dəyişdirilməsinə nə mane ola bilər?

Ciddi hesabat blankı bir prosessual qərar kimi hazırda standart ağ kağızdan ibarətdir. Sıra nömrəsi yalnız birinci səhifədə yerləşdirilir. Əgər numerator qərarı tərtib etmiş şəxsin əlindədirsə, hansı problemlər yarana bilər?

Bu, işin bir tərəfidir. Başqa tərəfi isə ondan ibarətdir ki, tədqiqatlara əsasən, heç kim protokolları dəyişmək niyyətində deyil, lakin müstəntiq uzunmüddətli ezamiyyətdə olduğu halda lazımsız problemlər yaranır.

Cinayət-Prosessual Məcəllənin 53.4-cü maddəsinə əsasən, cinayət təqibi üzrə iki və daha artıq təqsirləndirilən şəxs olarsa və icraatın dayandırılması əsasları onların hamısına aid deyilsə, müstəntiq, prokuror və ya məhkəmə təqsirləndirilən şəxslərin hamısının iştirakı olmadan icraata obyektiv baxılması mümkün olmadıqda, bütün icraatı dayanandırmağa haqlıdır.

Hər hansı bir şəxsi müəyyən vaxt ərzində şübhəli statusunda saxlamaq nə qədər ədalətlidir?

Qeyd olunan müddəə cinayət prosesinin əsas prinsiplərinə və şərtlərinə uyğundurmu?

Ehtimal edilə bilər ki, bu halda şəxs şübhəli statusunda Cinayət-Prosessual Məcəllənin 218-ci maddəsində qeyd olunmuş vaxt çərçivəsində qala bilər.

Lakin, bunun haqqında heç bir yerdə deyilmir, Cinayət-Prosessual Məcəllənin 218-ci maddəsində ibtidai araşdırmanın müddətləri haqqında deyilir, bu isə dayandırılmış icraata tətbiq edilə bilməz və ümumiyyətlə Məcəllədə “aşkar olunmuş cinayət” anlayışı yoxdur.

Cinayət-Prosessual Məcəllənin 90.1.1-ci maddəsinə əsasən, şübhəli şəxs qismində ittiham elan olunması üçün barəsində tutulma haqqında qərar çıxarılmış şəxs tanınır.

Məcəllənin 91-ci maddəsinə əsasən, müstəntiqin, prokurorun və ya məhkəmənin təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb etmə barədə qərar çıxardıği fiziki şəxs təqsirləndirilən şəxs kimi tanınır.

Bu iki norma arasında kolliziya olması mövcuddur: bir şəxs, hətta ittiham elan olunması üçün barəsində tutulma haqqında qərar çıxarıldıqda belə, eyni zamanda həm şübhəli, həm də təqsirləndirilən şəxs ola bilməz, ona görə ki, artıq təqsirləndirilən statusu almış şəxsi həbs etmək məcburiyyəti yaranır.

Cinayət-Prosessual Məcəllənin 90.9-cu və 91.7-ci maddələrinə əsasən, şübhəli və təqsirləndirilən şəxslər “cinayətin törədilməsinə aidiyyəti olmayan şəxsin adını bilərəkdən çəkdiyi hallara” görə məsulliyət daşıyırlar.

Aydındır ki, burada bilə-bilə yalan xəbərçilik etmək nəzərdə tutulur, lakin Cinayət Məcəlləsinin 296-cı maddəsinin şərhində bu haqda heç bir izah yoxdur.

Bu müddəa Rusiya Federasiyası Cinayət Məcəlləsinin 306-cı maddəsinin şərhindən götürülüb və orada qeyd olunub ki, təqsirləndirilən şəxs bilə-bilə yalan xəbərçilik etməyə görə təqsirləndirilə bilər, hətta bu, hazırkı istintaq daxilində olmayan məsələ ilə bağlı olsa da.

Belə görünür ki, bilə-bilə yalan xəbərçilik etmək üzrə məsuliyyətə gətirən “cinayətin törədilməsinə aidiyyəti olmayan şəxsin adını bilərəkdən çəkmək” haqqında müddəalar Cinayət-Prosessual Məcəllədən çıxarılmalıdır, ona görə ki, onlar hüquqi müdafiə hüququna ziddir.

Bir halda ki, müqəssir yalan ifadələrə görə məsuliyyət daşımır, ifadə vermək yolu ilə qabaqcadan yalan xəbər verməyə görə də məsuliyyət daşımamalıdır. Bir işdə müqəssir olan başqa bir işdə şahid və ya zərərçəkmiş ola bilər, bu sifətdə müəyyən şəraitdə yalan ifadəyə və ya yalan xəbərə görə məsuliyyət daşayacaq. Lakin bu, CPM-in 90.9 və 91.7-ci maddələrinin müddəalarına dolayısı münasibət daşıyır və bu münasibət yalnız işləri bir icraata birləşdirəndə meydana gəlir.

Cinayət-Prosessual Məcəllənin 92.1-ci maddəsinə əsasən, cinayət prosesində müdafiəçi qismində yalnız Azərbaycan Respublikasının ərazisində vəkillik fəaliyyətini həyata keçirmək hüququna malik olan vəkil iştirak edə bilər.

Belə görünür ki, belə bir proteksionist müddəa hüquqi müdafiə hüququnun pozulmasıdır.

Cinayət-Prosessual Məcəllənin 92.15-ci maddəsinə əsasən, “Təhqiqatçı, müstəntiq və ya prokuror aşağıdakı hallarda müdafiəçinin digər vəkillə əvəz edilməsinə müvafiq ərazi üzrə vəkillər qurumunun rəhbərindən tələb etməyə haqlıdır:

- müdafiəçi qismində seçilmiş vəkil şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin müvafiq olaraq tutulduğu, yaxud həbsə alındığı andan 6 saat müddətində həmin şəxslə görüşməyə gəlmədikdə;
- müdafiəçi uzun müddət ərzində (hər bir halda 5 (beş) gündən artıq olmamaq şərti ilə) cinayət prosesində nəzərdə tutulmuş zəruri istintaq və ya digər prosesual hərəkətlərdə iştirak etmək üçün gəlmədikdə, cinayət prosesini həyata keçirən orqan isə bu hərəkətlərin aparılmasını artıq təxirə sala bilmədikdə.”

Beləliklə, müstəntiq, prokuror və məhkəmə iddianı irəli sürmək, həbsi həyata keçirmək və digər mütləq prosedurlar üçün onlara ayrılan 48 saatdan 6 saatını müdafiə təmsilçisini gözləmək məcburiyyətində olduqda, bütün qeyd olunan öhdəlikləri qalan 42 (48-6) saat ərzində yerinə yetirmək məcburiyyətində qalırlar.

Əgər müdafiə təmsilçisini hər istintaq prosesi qabağı 5 gün gözləmələr, ay ərzində 5-dən çox istintaq hərəkətini həyata keçirmək qeyri-mümkün olar.

Eyni zamanda, Cinayət-Prosessual Məcəllədə cinayət prosesinin başqa iştirakçılarının, misal üçün şübhəlinin və ya müqəssirin 5 gün gözləməsi və heç bir tədbir görməməyi haqqında, misal üçün oğurlanmış əşyanın yenidən gizlədilməsi, cinayət alətlərini gizləməsi, narkotik maddələrin və ya saxta sənədlərin məhv edilməsi, haqqında heç nə deyilmir.

Cinayət-Prosessual Məcəllənin 92-ci maddəsinin məntiqi ilə, müdafiəçi 6 saat ərzində yalnız 48 saat şübhəli sayılan şəxs ilə görüşdükdən sonra, dörd gün (96 saat) istintaq sorğusuna gəlməyə bilər.

Cinayət-Prosessual Məcəllənin 94-cü maddəsinə əsasən, cinayət prosesində şəxsi marağı olmayan, öz razılığı ilə aşkar olunan faktların, onların məzmununun, gedişinin və nəticələrinin təsdiq olunması üçün bu Məcəllənin 236 (baxış), 244 (axtarış və götürmə) və 246-cı (şəxsi axtarış və götürmə) maddələrində nəzərdə tutulmuş hallarda istintaq hərəkətinin aparılmasında iştirak etmək üçün cəlb edilmiş şəxs hal şahidi ola bilər.

Naməlum səbəblərə görə, bu proseslərin əhəmiyyətinə baxmayaraq, hal şahidinin ekshumasiya, sorğu, müayinə, əmlakın həbsi, yazışma, ifadələrin yoxlanılması və diqər istintaq proseslərində iştirakı nəzərdə tutulmur.

Bundan əlavə, qanunda şəxsin hal şahidi statusunu və müvafiq hüquq və vəzifələri aldığı vaxt qeyd olunmur, bu da anlaşılmaqlığa gətirə bilər.

Belə ki, Cinayət-Prosessual Məcəllənin 236-cı maddəsinə əsasən, baxış qurtardıqda müstəntiq protokol tərtib edir ki, burada da hal şahidləri haqqında məlumat və onların hüquqlarının, vəzifələrinin və məsuliyyətinin izah edilməsi haqqında qeydlər göstərilir.

Bənzər bir vəziyyət axtarış, şəxsi axtarış və götürmə zamanı yaranır.

Burada sual yaranır: əgər şəxs öz hüquqları, öhdəlikləri və məsuliyyəti haqqında yalnız istintaq hərəkəti bitdikdən sonra məlumatlandırılırsa, həmin istintaq hərəkəti zamanı o hansı statusa malikdir? Bu halda şəxs heç bir səbəb olmadan istintaq hərəkətinə qoşulmaqdan və protokolun imzalanmasından imtina edə bilərmi və o, hər hansı məsuliyyət daşıyırmı?

Əgər Cinayət-Prosessual Məcəllənin 94.4.1-ci maddəsinə əsasən, istintaq hərəkətində iştirak öhdəlik yox, hüquqdursa, o zaman, hansı məsuliyyət haqqında danışıla bilər?

Məcəllənin 95-ci maddəsinə əsasən, iş üzrə hər hansı əhəmiyyət kəsb edən hallardan xəbərdar olan şəxs çağırılıb şahid qismində dindirilə bilər.

Cinayət-Prosessual Məcəllədə şəxsin şahid statusunu və müvafiq hüquq və vəzifələri aldığı vaxt qeyd olunmur.

Məcəllənin 230-cu maddəsinə əsasən, şahidin dindirilməsi haqqında protokol tərtib edilir, burada şahidə onun hüquqlarının, vəzifələrinin və məsuliyyətinin izah edilməsi barədə qeyd aparılır.

Cinayət-Prosessual Məcəllənin 178-ci maddəsinə əsasən, şahid qismində şəxsin iştirakının məcburi təmin edilməsi mümkündür.

Beləliklə, şəxs nə vaxt şahid statusu alır- məcburi gətirilmədən və onun hüquqlarının, vəzifələrinin və məsuliyyətinin izah edilməsindən sonra, icraata heç bir əhəmiyyəti olmayan məlumatın olmaması barədə ifadə verir?

Cinayət-Prosessual Məcəllənin 106.1-ci maddəsinə əsasən, yalnız hadisə nəticəsində ölmüş, zərərçəkmiş şəxsin yaxın qohumlarından biri zərərçəkmiş şəxsin hüquqi varisi hesab oluna bilər.

IV. Sübutlar və sübutetmə

4.1. Məlumat və məlumat daşıyıcıları sübut etmə subyektini maraqlandıran baş vermiş hadisələrin təyin olunmasında yalnız müəyyən şərtlər altında sübuta çevrilirlər.

Sübut anlayışı həm cinayət prosesinin, həm də kriminalistikanın əsaslarından biridir, lakin bu günə qədər hər iki elmdə bu məsələyə vahid bir baxış yoxdur.

Bir neçə alim iş gedişi üçün istifadə edilən əyani vəsaitləri, onların mənbələrini və əldə etmək üsullarını, yoxlama və tətbiq üsullarını sübut kimi qəbul edirlər, digərləri sübut mənbələrini sübut yox, sübut etmənin vasitəsi adlandırırlar, bəziləri ifadələri, maddi sübutları, protokolları və digər sənədləri əyani vəsaitlərlə birlikdə sübut sayırlar, digər alimlər sübutu faktlar haqqında məlumat kimi müəyyənləşdirirlər, bəziləri isə “əyani vəsait” və “məlumat” ifadələrini sübutun məzmununa daxil edərək, bərabər sayırlar və s.

Bundan əlavə, “sübut” və “əyani vəsait” məfhumlarının mütənasibliyi (əlaqələndirilməsi) məsələsi mübahisəlidir.

Bəzi elm adamları cinayət işinin düzgün qaydada həll edilməsi üçün qanunla müəyyən edilmiş və nəzərdə tutulmuş qaydada əldə edilən faktla əlaqədar əyani vəsaitləri sübut sayırlar, digərləri cinayəti əsaslandırın və ya olmamasını göstərən, təqsiri və ya təqsirsizliyi və məsuliyyət dərəcəsini müəyyən edən digər faktları sübut sayırlar, bəziləri öz xüsusiyyətlərinə görə faktlar haqqında məlumat ola bilən və ya sosial təhlükəli hərəkətin əlamətlərini daşıyan faktları, şəxsin kimliyini müəyyənləşdirən faktları və ya “sübut faktlarını” müəyyənləşdirən hər hansı əyani vəsaiti sübut kimi qəbul edirlər.

Sübutların qnoşoloji təbiəti ilə əlaqədar prosessual və kriminalistik ədəbiyyatda deyilir ki, sübutlar cinayətin ətraf mühətdə əks olunmasının nəticəsidir. Bu əks olunmada universal bir əlaqə və

fenomenlərin bir-birinə bağlılığı mövcuddur. Bu əlaqələrin səbəbi olaraq, obyektlərə, hadisələrə, proseslərə hər hansı bir dəyişiklik qaçılmaz olaraq onlara aid olan digər dəyişikliklərə gətirir. Əgər bu dəyişikliklər cinayətin ətraf mühitdə əks olunmasının nəticəsidirsə, onlar cinayətin izləri adlandırılıla bilərlər, yəni qanunverici baxımdan, müstəntiqə və məhkəməyə cinayəti müəyyən etməyə və cinayətkarları həbs etməyə imkan verən əyani vəsait.

Sübut kimi, qanunverici, məhkəmə və ya cinayət prosesinin tərəfləri əldə etdikləri etibarlı məlumatları (mesajları, sənədləri, əşyaları) müəyyən edirlər.

Cinayət-Prosessual Məcəllənin 124.1.2-ci maddəsinə əsasən, sübutlarda hadisənin cinayət hadisəsi olub-olmaması, törədilmiş əməldə cinayətin əlamətlərinin olub-olmaması, bu əməlin təqsirləndirilən şəxs tərəfindən törədilib-törədilməməsi, onun təqsirli olub-olmaması, habelə ittihamın düzgün həll edilməsi üçün əhəmiyyət kəsb edən digər hallar göstərilməlidir.

Faktiki məlumatlar onların fiziki daşıyıcısı olmadan mövcud ola bilməz və bununla əlaqədar Cinayət-Prosessual Məcəllənin 124.2-ci maddəsinə əsasən, şübhəli, təqsirləndirilən və zərərçəkmiş şəxsin və şahidlərin ifadələri; ekspertin rəyi; maddi sübutlar; istintaq və məhkəmə hərəkətlərinin protokolları və digər sənədlər sübut kimi qəbul olunur.

Beləliklə, fikrimizcə, qanunverici cinayət prosesi çərçivəsində kifayət qədər yaxşı balanslı və formalaşmış bir konstruksiyada araşdırmanın hər mərhələsində dəqiq məlumatın əldə edilməsi və

məhkəmədə həqiqətə çatması vəzifəsini yerinə yetirməli sübutları müəyyənləşdirmir.

Prosessual qanunvericilik baxımdan (CPM-in 138-ci maddəsi) sübut etmə ittihamın qanuni, əsaslı və ədalətli həlli üçün əhəmiyyət kəsb edən halların müəyyən edilməsi məqsədilə sübutların əldə edilməsindən, yoxlanılmasından və qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Cinayət-Prosessual Məcəllənin 145.1-ci maddəsinə əsasən, hər bir sübut mənsubiyyəti, mümkünlüyü, mötəbərliyi üzrə qiymətləndirilməlidir, cinayət təqibi üzrə toplanmış bütün sübutların məcmusuna isə ittihamın həlli üçün onların kifayət etməsinə əsasən qiymət verilməlidir.

Cinayət icraatında sübut etmə ikili funksiya yerinə yetirir: bir tərəfdən - cinayət prosesinin hallarının sübutlar əsasında müəyyən edilməsi, digər tərəfdən - əldə edilmiş məlumatların əsaslandırılması. Bu funksiya istintaq orqanlarının, prokurorun və məhkəmənin fəaliyyətində, digər sübut subyektlərinin iştirakı ilə, prosedur qaydalarına uyğun olaraq sübutların toplanması, yoxlanılması və qiymətləndirilməsi zamanı həyata keçirilir.

Kriminalistika baxımından, sübut etmə maddi mühitdə, ifadə və sənədlərdə öz əksini tapan cinayət prosesinin həyata keçirilməsidir. Sübut etmənin cinayətkarlığa qarşı mübarizənin hər mərhələsində olduğunu nəzərə alsaq, həm ümumiyyətlə müəyyən cinayət prosesinin məzmununu, vəzifələrini, məhdudiyətlərini və qaydalarını, həm də bu mərhələlərdə baş verən sübut etmə prosesini müəyyən etmək və bu anlayışları “sübut” anlayışı ilə əlaqələndirmək lazımdır.

Məlumdur ki, cinayətlə əlaqədar ətraf mühitin obyektlərindəki dəyişikliklər sübut yox, onların qnoseoloji əsasları sayılır: cinayət işində sübut olmaq üçün onlar sübut subyektləri tərəfindən tanınmalı və müvafiq qaydada təsdiq ediləməlidirlər.

Göründüyü kimi, sübut konsepsiyasının elmi tərifində olan fərqliliklər sübut prosesinin qanunvericiliklə müəyyənləşdirilməsi və sübutların toplanması, yoxlanılması və qiymətləndirilməsi prosesinin müəyyənləşdirilməsində öz əksini tapır. Əyani vəsaitlər və onların daşıyıcıları arasında olan əlaqələrin qanunda qeyri-dəqiq təsviri, həm sübut etmə sahəsində prosesual hərəkətlərin həyata keçirilməsi, həm də onun kriminalistik təmin edilməsi proseslərində avtomatik olaraq bir sıra suallar yaradır.

Bununla yanaşı, “sübut” anlayışının təfsiri yalnız nəzəri deyil, həm də, birinci növbədə, praktiki əhəmiyyətə malikdir. Ona görə ki, sübutların qəbul ediləbilərliyi təsnifatı və toplanması, təsdiqlənməsi və qiymətləndirilməsi üsulları kimi məsələlərin əsasında, həmçinin sübut etmə prosesində onların fərdi növlərinin həyata keçirilməsi üçün prosesual rejimdir.

N.F.Yakuboviçin doğru olaraq qeyd etdiyi kimi, müstəntiqin istəyinə baxmayaraq, o, sübutların toplanmasının, araşdırılmasının və qiymətləndirilməsinin əsaslarını öyrənərkən, sübut prosesini tənzimləyən cinayət prosesual normalarını dərindən analiz etmək məcburiyyətində olur və bu, cinayət prosesual elminin ən vacib bölməsi olan məhkəmə sübut nəzəriyyəsinin səlahiyyətindədir.

Eyni zamanda, R.S.Belkinin fikrincə, qeyd olunan məsələlərin prosessualistlər və ya kriminalistlər tərəfindən araşdırılması prinsipial deyil, fikrimizcə, onların hər ikisinin elmi tədqiqatda iştirakı hüquq elminə və istintaq prosesinə yalnız fayda verəcəkdir.

Qeyd olunan halların təsbiti sübut və məlumat anlayışlarının əlaqəsi, sübutların yaranma anı və cinayətkarlığa qarşı mübarizənin bütün mərhələlərində sübutetmə prosesinin tənzimləməsi kimi məsələlərin həllində kömək edir. Ümumi olaraq, bu, müvafiq mühitlərdə cinayətin aşkar olunmasında optimallaşdırmaya imkan verəcək, ona görə ki, sübutetmə sənəti ilk növbədə müəyyən edilmiş izlərin vasitəsilə obyektiv reallıq hadisələrinin aydın modellərinin retrospektiv quruluşundan; “cinayət” sisteminin kriminalistik quruluşunun elementlərinin yaradılmasından və sübutetmə subyektlərinin fəaliyyətində bu modellərin effektiv həyata keçirilməsindən ibarətdir.

Buna görə də, sübutetməni müzakirə etməzdən əvvəl, ilk növbədə “sübut” anlayışının dəqiq təfsirini bilmək lazımdır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, elm adamları tərəfindən bu anlayış müəyyən edildikdə, müxtəlif fikirlər yarandı. “Sübut” anlayışının müəyyən edilməsində əsas fikir ayrılığının mahiyyəti “əyani vəsaitlər” anlayışını səciyyələndirməkdən və onun məzmununu müəyyən etməkdən ibarətdir.

Bununla əlaqədar, “fakt”, “faktiki məlumat”, “fakt haqqında məlumat”, “sübut mənbələri” və “sübut anlayışlarının” əlaqəsini müəyyən etmək lazımdır.

Sübutetmə hüququ nəzəriyyəsində faktiki məlumatlarla sübutların eyniləşdirilməsinin yolverilməzliyi haqqında fikirlər var. Bəzi alimlər

faktiki məlumatların və sübutların arasında olan əlaqəni vəsait və məqsəd arasında olan əlaqə adlandırırlar. Bundan əlavə, onların fikrincə, hər hansı hal əyani vəsaitlər vasitəsilə deyil, sübut datası vasitəsilə müəyyən edilməlidir, hər hansı bir obyekt haqqında məlumat obyektin özü olmadığı kimi, “əyani vəsaitlər” anlayışı da “sübut anlayışı” ilə eyni deyil. Bununla əlaqədar, qanunvericinin cinayət icraatında prosessual vasitələrlə sübut məqsədi arasında fərq görmədiyi haqqında nəticəyə gəlmək olar.

Bəzi alimlər müəyyən halları təsdiqləyən və ya təkzib edən əyani vəsaitləri və onların mənbələrini sübut kimi qəbul edirlər.

Sübutları iki komponentli əsasa malik olan bir fenomen kimi nəzərə alan M.S.Stroqoviç yazırdı ki, sübutlar ilk növbədə cinayəti, şəxsin təqsirinin və ya təqsirsizliyini və həmin şəxsin daşdığı məsuliyyətin dərəcəsini müəyyən edən faktlardır. İkincisi, icraata aid olan istintaq və məhkəmə tərəfindən əldə edilmiş faktları və ya bu faktları müəyyən edən qanunla nəzərdə tutulmuş mənbələr sübut hesab olunurlar. Alim yenidən sübut subyektləri tərəfindən əldə edilməli olan məlumatlardan bəhs edir, ona görə ki, əks halda sübutu cinayəti müəyyən edən faktlar kimi qəbul etmək mümkün olmur.

Bu baxımdan, sübutlar ayrılmaz məzmunun birliyi kimi nəzərə alınır. Faktiki məlumatlar və prosessual forma, yəni bu cür məlumatların mövcud olduğu və sübut subyektləri onları aldığı mənbələr, ədəbiyyatda təsdiqini tapdı. Eyni zamanda “sübut mənbələri” termini heç bir real məzmunu və mənası olmayan mücərrəd bir konsepsiya anlayışını daşımır. Əksinə,

“sübut mənbələri” termininə böyük nəzəri və praktiki dəyər verilir, ona görə ki, əks halda işlə əlaqədar uğurlu sübutetmə prosesi mümkün deyil.

“Sübut mənbələri”ni kriminal baxımdan nəzərdən keçirək. Cinayət prosesində sübutlar əslində əks etdirici proseslərin məhsullarıdır. Bu, işin faktiki halları ilə bağlı müvafiq məlumatın, sübutetmə subyektlərinin yalnız obyektiv reallıq əldə edə bilməsi ilə bağlıdır, yəni hadisə, vəziyyət, onların hissələri prosessual mənbə funksiyasını yerinə yetirir. Tədqiq olunan mənbənin funksional ayrılmış elementinin məzmun tərəfi kriminalistik məlumat hesab oluna bilər. Bununla belə, cinayət prosessual idrakın spesifikliyi ondan ibarətdir ki, qəbul edilmiş qaydalarına əsasən, sübutetmə subyektini hər tədqiq olunan hadisələri əks etdirən izlərdən deyil, yalnız qanunla nəzərdə tutulan mənbələrdən istifadə edə bilər.

Buna baxmayaraq, sübutun mahiyyətini açıqlamaqda əsas sual “faktiki məlumatlar” anlayışının məzmunudur. Yalnız obyektiv reallıq faktlarının “faktiki məlumatlara” daxil oluna bilməsi haqqında yuxarıda qeyd olunan fikirlər bir sıra səbəblərə görə kifayət qədər əsaslandırılmamış görünür. Beləliklə, cinayəti müəyyən edən faktlar bizim şüurumuzdan və buna görə də sübutetmə prosesini həyata keçirən şəxslərin biliyindən asılı olmayaraq, obyektiv reallıq fenomeni kimi qəbul edilməlidir.

Onların etibarlılığını əvvəlcədən sübuta yetirmək zəruriyyətini nəzərə alsaq, həqiqət hadisələri haqqında bilikləri yeganə sübut hesab etmək olmaz, onları müəyyən edən vasitələr isə cinayət işində sübutdan başqa bir şey ola bilməzlər.

Bu konsepsiyanı tədqiq edərkən M.S.Stroqoviç qeyd edir ki, “faktiki məlumatlar” – yalnız faktlarla bağlı məlumatdır və ya “bu, sübutetmə prosesində həlledici rol oynayan faktlarla bağlı məlumatdır” - deyə birmənalı nəticələr üçün heç bir əsas yoxdur. Sübutetmənin artıq yaranmışlar vasitəsilə qərarların formalaşmasından və əsaslandırılmasından ibarət olduğunu nəzərə alsaq, belə nəticəyə gəlmək olar ki, tək faktlar haqqında məlumatlar deyil, faktlar da araşdırılan halların idrak vasitələri rolunu oynayır. A.A.Eysmanın fikrincə, “faktiki məlumatlar” həm faktlar haqqında məlumatlardan, həm də faktlardan ibarətdir.

Beləliklə, artıq üç anlayışın əlaqəsi yaranır: faktlar haqqında məlumatların cəmi olan əyani vəsaitlər və faktların özləri, sübut mənbələri və sübut.

Bu anlayışlarda prioritetləri, həmçinin “fakt” anlayışının məzmununu müəyyən etmək lazımdır. Bizcə, fakt, tədqiq edilən hadisə, məlumat, hal, hərəkət, hərəkətsizlik, obyekt, yəni sübut mövzusunun fəaliyyətinə yönəldilmiş obyektiv reallıq bir fenomen kimi qəbul edilməlidir. Fakt haqqında məlumat – faktı anlamağa kömək edən əldə edilmiş məlumatdır.

Fikrimizcə, faktlar haqqında məlumatlar sübutetmə obyektinə əlaqəli olmalıdır, əks halda onlar lazımsız olacaq.

Sübutetmə prosesində əldə edilmiş biliklərin məzmununu üçün qnoseoloji tələblər həm nümayiş olunan, həm də nümayiş etdirilən məlumatları qorumaqdan ibarətdir. Əks təqdirdə nümayiş olunanın məzmun aspekti, yəni məlumat, orijinalın invariantı ola bilməz. Sübutların məzmununun sübutetmə obyektinə uyğunluğu sübutların

müvafiqliyini və nəticədə, onun fəaliyyətinin bilik vasitəsi kimi işlədiyini müəyyən edir. Sübutun məhkəmə və istintaq subyektinin biliyi və mənbənin əksətdirici münasibətlərinin məhsulu olduğunu nəzərə alsaq, etiraf etməliyik ki, biliyin formalaşmasının prosessual vasitələrinin aktuallığı bilik alətinə, prosedur qaynağına və orijinallığına xas olan qeyri-invariantın ötürülməsi və saxlanması qanunlarıdır. Sorğu, istintaq və məhkəmə orqanları tərəfindən xüsusi qaydada müəyyən olunmuş orijinaldır isə obyektiv reallıq parçalarıdır.

Cinayətkarlığa qarşı mübarizənin bütün mərhələlərində aparılan sübutetmə prosesi zamanı obyektiv reallıq faktları haqqında böyük həcmdə məlumat aşkar olunur. Gərəksiz məlumatların ayrılması və əksinə, məlumatın sübuta uyğunlaşdırılması sübutetmənin ən mühüm vəzifələrindən biridir, ona görə ki, həqiqətin müəyyən hissələrindən mümkün cinayətlərin tam təsvirini yaratmağı mümkün edir.

Bundan əlavə, faktlarla bağlı müvafiq məlumatlar qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada toplanmalı və müəyyən edilməli, yəni sübutların mümkünlüyü prinsipinə uyğun olmalıdır.

İndi isə “fakt” anlayışını nəzərdən keçirək. Fəlsəfi ədəbiyyatda müxtəlif şərhlər verilir. Fakt – fenomenlər, əşyalar və hadisələr; fakt kimi bizim hissələrimiz, biz tərəfdən hadisələri və onların xüsusiyyətlərini qavramağımız qəbul edilir; fakt bir şeyi sübut və ya inkar etmək istədikləri təkzibedilməz nəzəriyyə mövqeləri kimi qəbul olunur.

Faktın yaranması və mövcud olması bilik subyektindən asılı deyil, çünki şəxs artıq baş verənləri və ya mövcud olanları araşdırır.

Eyni zamanda, bir şey yalnız onun məzmunu sübut etmə subyektinin üzləşdiyi xüsusi problemləri həll etmək üçün lazım olduqda fakt olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, məhkəmə prosesində “fakt” anlayışı fərqli mənə daşıya bilər. Naməlum faktlar, müəyyən edilmiş faktlar, əsas və sübut ediləsi faktlar və s. qeyd oluna bilər. Həqiqətən, məlum faktlar – sübut faktlarıdır və bu, birbaşa və dolaylı sübutların qarşılıqlı təsirinin təhlili ilə təsdiqlənə bilər. Birbaşa sübutlar naməlum faktlara işarə etdiyi halda, dolaylı sübutlar – sübut ediləsi faktlar vasitəsilə çoxfunksiyalı bir sistemdə sübut faktları yaradır.

Sübut faktları sübut subyektinin araşdırmasının nəticəsidir. Onlar sübut etmə prosesində istifadə edilə bilərlər və edilməlidirlər, onlar cinayətin sübut etmə ilə bağlı fəaliyyətinin konseptual aparatının struktur elementi olmağına baxmayaraq, “sübut” anlayışının bir elementi deyillər. Eyni zamanda, sübut etmədə əsas kimi istifadə edilən artıq sübut olunmuş bir fakt sübut yox, sübut etmə prosesində əksətdirici bir element sayılır.

Sübut müzakirə və müəyyən tezisi əsaslandırmaq üçün istifadə olunan məlumatdır, yəni a) məlumatı müzakirəyə kimsə “cəlb etməlidir”; b) eyni zamanda müzakirə olunan obyektiv reallıq fenomeni olan faktlar yox, bir intellektual model kimi və ya faktlar haqqında məlumat kimi, məlumatdır; c) faktiki data – müəyyən sübut etmə mərhələsindən çıxarılmış cinayət kriminalistik əks etdirmə sisteminin, ifadələrin, sübutların elementidir. Eyni zamanda, cinayətin maddi strukturunun əks etdirilməsinin izləri və onların haqqında məlumat- cinayət davranışı

“cinayət” sisteminin maddi, intellektual və sosial əksini araşdırmaqla müəyyən edilə bilər.

Kriminalistik baxımdan, faktlar – həm araşdırılan fenomen, hadisə və faktlar haqqında fraqmental məlumatlar kimi “cinayət” sisteminin əksətdirici izləri haqqında, həm də məlum faktlar və hadisələr haqqında etibarlı məlumatlardır. Eyni zamanda, qeyd olunan məlumatlar sübut etmə subyektləri tərəfindən müvafiq prosessual mənbələrdən alınmalıdır və müvafiq prosessual normalara və qaydalara uyğun qeydə alınmalıdır.

Sübutların kriminalistik məzmununu nəzərə alaraq, sübutların forma və məzmun birliliyini qeyd etmək lazımdır, bu şəraitdə cinayət sisteminin kriminalistik strukturunun maddi mühitdə, ifadələrdə, sənədlərdə əksətdirici izləri olan “faktiki data” – sübutun məzmunudur, prosessual vasitələr isə - onun formasıdır.

Sübutun prosessual forması “cinayət” sistemini əks etdirən izlər barədə əldə edilmiş məlumatların qeydiyyata alınmasının prosessual formasıdır və eyni zamanda prosessual icazə verilən sübut mənbələrini müəyyənləşdirir. Lakin, qeyd olunduğu kimi, müəyyən tezisi əsaslandırmaq üçün istifadə olunan məlumatı müzakirəyə kimsə “cəlb etməlidir”.

Cinayət subyektinin, obyektinin və cinayət alətinin, baş vermiş cinayətin əksətdirici izlərini toplamaq vasitəsi ilə, effektiv aşkar edilməsi ilə bağlı fəaliyyətin optimallaşdırılması kriminalistika elminin vəzifəsidir. Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq, inanırıq ki, sübutların daxili strukturunu müəyyən edərkən, sübut etmə subyektinin məzmun və formasından başqa, idrak-kommunikativ fəaliyyətini də nəzərə almaq lazımdır, çünki, sübut öz məzmun və formasının ikililiyini əldə edir.

Faktiki məlumatların sübut etmə subyektinə təqdim olunması “cinayət” sisteminin kriminalistik quruluşunun elementlərini müəyyən etmək, tədqiq etmək, qeyd etmək və qiymətləndirmək üçün şərait yaradır və bununla onları sübut etmə prosesinə cəlb edir. Ona görə ki, cinayətin sübut edilməsi tək CPM-də nəzərdə tutulmuş sübutların toplanılması, yoxlanılması və qiymətləndirilməsi prosesləri yox, birinci növbədə onların qurulması ilə bağlı ağır işdir. Yəni cinayətin, onun əks etdirici izlərinin, maddi strukturunun elementlərinin müəyyən edilməsi, tədqiq edilməsi, yoxlanılması, qiymətləndirilməsi ilə bağlı fəaliyyətdir və yalnız sonradan cinayət-prosessual normalar vasitəsi ilə onun cinayətin cinayət hüququ modeli ilə uyğunlaşdırılmasıdır.

Faktiki məlumatların sübut etmə subyektinə təqdim olunması və əldə edilən məlumatın bu subyekt tərəfindən qəbul edilməsi faktlarla bağlı məlumatları məhkəmə sübutlarına çevirir, yəni, sübut mövzusu ilə əlaqədar araşdırılan hadisə haqqında məlumat sübut subyektinin fəaliyyəti nəticəsində prosesual qaydada qeydə alınmış faktiki məlumatlara çevrilir. Bu fəaliyyət olmadan faktın özünü aşkar etmək və onun barəsində məlumatları araşdırmaq mümkün olmaz.

“Sübut” anlayışının məzmununun kommunikativ tərkib hissəsi kimi, faktiki məlumatların sübut etmə subyektinə təqdim olunması “cinayət” sisteminin kriminalistik strukturunun əksətdirici izləri ilə bağlı lazımi faktiki məlumatların əldə edilməsində sübut subyektinin məqsədyönlü fəaliyyətini nəzərdə tutur və bu, öz növbəsində, “sübut” anlayışını “sübut etmə” anlayışına, onun kommunikativ tərəfinə bağlayır.

Sübutetmənin kommunikativ cəhəti ondan ibarətdir ki, məlumatı fakt kimi qiymətləndirərkən sübutetmə subyekti özünü eyni məqsədlər ilə ona bənzər subyektlərlə əlaqə quran idrak sisteminin struktur elementi hesab edir. Fikrimizcə, qeyd edilmiş komponentin fakt, fakt haqqında məlumat və ya hər ikisi məlumatın müvafiq prosessual mənbələrdən sübuta yetirilməsi ilə əldə edilməsinin lazım olduğunu göstərərək, “sübut” konsepsiyasının prosessual anlayış strukturuna daxil edilməsi zəruridir.

Bundan əlavə, fikrimizcə, “faktiki məlumat” anlayışını “faktlar haqqında məlumat” anlayışı kimi müəyyən etmək lazımdır, bu, “törədilmiş cinayətin əksətdirici izləri” anlayışı ilə eyni olan “sübut” anlayışının kriminalistik tərkib hissəsini təmsil edir. Bununla əlaqədar, “faktiki məlumatların sübutetmə subyektinə təqdim olunması” anlayışı “cinayət” sisteminin əksətdirici izlərini çıxarmağa yönəldilmiş “sübut” anlayışının idrak-kommunikativ, məzmununa görə kriminalistik tərəfi kimi təsvir edilməlidir.

Sübutetmənin məqsədi “özündəki həqiqəti” “hamı üçün həqiqətə” və eyni zamanda özün üçün çevirməkdən ibarətdir. Bu, faktiki məlumatların çıxarılması və onlara dair məlumatların dəyişdirilməsi şəklində təyin edilməsi vasitələrinin etibarlılığı ilə əldə edilir. Başqa sözlə, sübutetmə məqsədi müvafiq mənbələrdən çıxarılan “cinayət” sisteminin əksətdirici izlərinin formalaşdırılmasından ibarətdir.

İ.M. Luzgin qeyd edir ki, əgər geniş mənada idrak müxtəlif obyektlər və hadisələr barədə məlumat əldə etmək deməkdirsə, onda sübutetmə müəyyən olunmuş müddələrin əsaslandırılmasından, baş-

qalarının həmin şərtləri öyrənmək üçün şərait yaratmaqdan ibarətdir. Sübutmə vasitəsilə, birbaşa istintaqçı tərəfindən qəbul edilən təzahür və məhkəmə arasında “körpü” yaranır. Beləliklə, məhkəmə üçün həmin təzahürün, onun haqqında, mövcud prosessual forma ilə müəyyən edilmiş məlumatın araşdırılması vasitəsilə, idrakı üçün şərait yaradılır.

Bununla belə, sübut kimi, sübutmə prosesini həyata keçirərkən, tək CPM-in 124-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş yox, cinayəti müəyyən etmək mərhələsinə də aid sübutlar qəbul edilməlidir. Və əgər birinci halda “körpü” tədqiq olan faktdan, adətən ilkin istintaq və məhkəmə mərhələlərinə aid prosessual formada olan faktlar haqqında məlumata aparılırsa, ikinci halda faktlar haqqında məlumat cinayətin müəyyən edilməsi mərhələsinə məxsus formada olur. Lakin, həm birinci, həm ikinci hallarda sübutun və sübutmənin əsasları məzmun, yəni kriminalistik cəhətdən vahid olaraq qalır. Ümumi olaraq bu, sübutmə subyektlərinin “cinayət” sisteminin kriminalistik strukturunun əksətdirici izlərini müəyyən etmək üzrə fəaliyyətidir.

Yuxarıda göstərilənlər bizə aşağıdakıları ümumiləşdirməyə imkan verir: a) sübutların toplanması prosesi eyni zamanda daimi sübutmə prosesidir; b) sübutmə faktları istintaqçının intellektual fəaliyyətinin nəticəsidir. Onların əmələ gəlməsi, müəyyən edilmiş faktların keçmiş cinayət hadisəsinin müəyyən edilən, yaradılan modelinə aidiyyəti haqqında intellektual qərarının nəticəsidir; c) hər yeni bir fakt, sübutmə üzrə intellektual fəaliyyətin əsası olan faktlar toplusuna cəlb edilir.

İndi isə biz Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsində müəyyən edilmiş prosessual formanı “sübut” anlayışının biz tərəfdən tədqiq edilən kriminalistik məzmunu ilə uyğunlaşdırmağa çalışsaq.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Cinayət-Prosessual Məcəllənin 124-cü maddəsinə əsasən, məhkəmənin və ya cinayət prosesi tərəflərinin əldə etdiyi mötəbər dəlillər (məlumatlar, sənədlər, əşyalar) cinayət təqibi üzrə sübutlar hesab olunur. Cinayət-prosessual qanunvericiliyinin tələblərinə əməl edilməklə əldə olunmuş sübutlar hadisənin cinayət hadisəsi olub-olmamasını, törədilmiş əməldə cinayətin əlamətlərinin olub-olmamasını, bu əməlin təqsirləndirilən şəxs tərəfindən törədilib-törədilməməsini, onun təqsirli olub-olmamasını, habelə ittihamın düzgün həll edilməsi üçün əhəmiyyət kəsb edən digər halları göstərməlidir.

Ədəbiyyatda haqlı olaraq qeyd edildiyi kimi, “cinayət təqibi üzrə dəlillər” haqqında fikir mövcudluğu sübutların digər növlərinin mövcudluğunu nəzərdə tutur və buna görə, bu hissədə qanun dəyişdirilməlidir.

Yuxarıda biz “faktiki” və “etibarlı” anlayışlar arasındakı fərqləri qeyd etdik və bununla əlaqədar “etibarlı” sözünün “faktiki” sözü ilə əvəz olunması ehtiyacının olması fikrində qalıraq.

Sübut edilməli hallar Cinayət-Prosessual Məcəllənin 139-cu maddəsində müəyyən edilir, lakin bizcə bu siyahı tam deyil, ona görə ki, təqsirləndirilən şəxsi səciyyələndirən halları nəzərdə tutmur.

Cinayət-Prosessual Məcəllənin 126.2-ci maddəsinə əsasən, yalnız o ifadələr sübut hesab oluna bilər ki, onlar hadisəni, onun səbəblərini, xarakterini, mexanizmini və ya inkişafını bilavasitə qavrayan şəxsin məlumatlarına və ya nəticələrinə əsaslanmış olsun. Fikrimizcə, belə bir

bəyanat sübut etmə prosesini məhdudlaşdırır və bununla əlaqədar bu hissədə də qanun dəyişdirilməlidir.

Bundan əlavə, cinayət prosesinin iştirakçılarının yox, cinayət prosesini həyata keçirən orqanın qeyd olunması da səhv mövqedir. Məlumdur ki, ifadə müstəntiq və ya digər səlahiyyətli iştirakçı tərəfindən aparılan sorğu vasitəsilə əldə edilir. Cinayət-Prosessual Məcəllənin 125.2.5-ci maddəsinə əsasən, digər hallarda sübutun qəbul edilməsinə yol verilmir.

“Maddi sübut” anlayışının açıqlanması (CPM-in 128.1-ci maddəsi) tam deyil, ona görə ki, orada cinayət aləti haqqında müddəə yoxdur.

Eyni zamanda, fikrimizcə, sübutun obyektin xüsusiyyətlərinə təsir göstərməmiş, qeyri-dəqiq təsviri, möhürlənməsi və s. sübutun qəbul edilməməsi üçün əsas ola bilməz.

Cinayət-Prosessual Məcəllənin 124.2.4-cü maddəsinə əsasən, istintaq və məhkəmə hərəkətlərinin protokolları, onların daxilinə baxış, axtarış, dindirmə, üzləşdirmə və ifadəni yerində yoxlama (CPM-in 134-cü maddəsi) sübut mənbələri sayılır.

Qanunvericinin məntiqinə görə, həm ifadələr, həm də onların qeyd olduğu protokollar sübut sayılırlar və bu, sübutun yox, sübut mənbələrinin növlərinin olması haqqında müddəamızı təsdiq edir.

Cinayət-Prosessual Məcəllənin 134.1-ci maddəsinə əsasən, istintaq hərəkətlərinin və məhkəmə iclasının protokolları cinayət prosesini həyata keçirən orqanın cinayət təqibi üçün əhəmiyyət kəsb edən halların bilavasitə qavranılmasını təsdiq edən və bu Məcəlləyə uyğun yazılı formada tərtib edilmiş sənədlərdir.

Eyni zamanda, Cinayət-Prosessual Məcəllənin 135-ci maddəsinə əsasən, digər sübut mənbəyi də var, bu - cinayət təqibi üzrə əhəmiyyət kəsb edə bilən məlumatları hərf, rəqəm, qrafika və digər işarə formasında özündə əks etdirən kağız, elektron və ya digər daşıyıcılardır, yəni, sənəddir.

Belə görünür ki, bu sübut mənbələrinin hər ikisinin mahiyyəti eynidir, onu da nəzərə alsaq ki, cinayət təqibi üçün əhəmiyyət kəsb edən hər sənəd baxılmalı və protokol formasında qeyd edilməlidir, belə çıxır ki, eyni məlumat üç mövqedən çıxış edir. Əslində isə, biz eyni sübutun üç mənbəyinə sahib çıxırıq.

4.2. Sübutların qiymətləndirilməsi üçün meyarlar qanunla müəyyənləşdirilib. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 145-ci maddəsinə əsasən, hər bir sübut mənsubiyyəti, mümkünlüyü, mötəbərliyi üzrə qiymətləndirilməlidir. Cinayət təqibi üzrə toplanmış bütün sübutların məcmusuna isə ittihamın həlli üçün onların kifayət etməsinə əsasən qiymət verilməlidir.

Beləliklə, hər bir sübutun ölçü vahidi onun mənsubiyyətidir, bu onun işə aidiyyət mümkünlüyü, mötəbərliyi və kifayətliyi kimi başa düşülür.

Hüquqi ədəbiyyatda sübutun aidiyyətliyinin müxtəlif şərhləri var. Bir sıra müəlliflər aidiyyətliyi sübutun əlaməti; digərləri onu sübutun xüsusiyyətləri; başqaları isə, fikrimizcə haqlı olaraq, aidiyyətliyi və mümkünlüyü qiymətləndirmə meyarı hesab edirlər.

Eyni zamanda, bütün müəlliflər sübutların aidiyyətliyinin məzmununu sübutların faktlara şahidlik qabiliyyəti kimi, faktiki məlumatların işin şərtləri ilə əlaqəsi kimi müəyyən edirlər.

N.A.Qromov və S.A.Zaytsevin qeyd etdikləri kimi, birbaşa sübutların aidıyyətliyi tam aydındır. G.M.Reznik doğru olaraq qeyd edir ki, “birbaşa sübutun mötəbərliyində şübhələr onun aidıyyətliyinin tanınmasının qarşısını almır; o, məzmununa görə, hətta təqsirləndirilən şəxsin və ya birbaşa şahidin ifadələrinin qəsdən saxtalaşdırıldığı hallarda belə, aidıyyətliyini itirmir”.

Onun fikrincə, dolayı sübutların aidıyyətliyi ilə əlaqəli məsələlərin həlli zamanı çətinliklər yaranır, ona görə ki, hər bir belə sübuta fərqli və bir-birini inkar edən şərhlər verilə bilər. Buna görə də, dolayı sübutların aidıyyətliyi məsələsinin həlli ilk növbədə onun müəyyən olunmalı hallar ilə əlaqəsinin olması ehtimalı haqqında ilkin mülahizə kimi çıxış edir. Yalnız istintaq prosesinin gedişində sübutların aidıyyətliyi haqqında bir qərara gəlmək olar.

Müəyyən olunan faktiki məlumatların aidıyyətliyi haqqında hər bir fərziyyə onların gələcək tədqiqatına səbəb olur. Bu tədqiqat zamanı sübutların aidıyyətliyinin qiymətləndirilməsi tədqiq olunan hadisə ilə bağlı yeni məlumatların müəyyən edilməsinin təsiri altında dəfələrlə dəyişdirilə bilər.

Meyar – qiymətləndirmənin ölçüsüdür. Qanunda qeyd olunduğu kimi (CPM-in 145-ci maddəsi), hər bir sübut mənsubiyyəti, mümkünlüyü, mötəbərliyi üzrə qiymətləndirilməlidir, lakin, fikrimizcə, qanunda müstəqil elementlər kimi qeyd olunan sübutların yoxlanılması və kifayət etməsi də bu siyahıya daxil olmalıdır.

Cinayət-Prosessual Məcəllənin 124-cü maddəsinə əsasən, sübutlarda hadisənin cinayət hadisəsi olub-olmaması, törədilmiş əməldə

cinayətin əlamətlərinin olub-olmaması, bu əməlin təqsirləndirilən şəxs tərəfindən törədilib-törədilməməsi, onun təqsirli olub-olmaması, habelə ittihamın düzgün həll edilməsi üçün əhəmiyyət kəsb edən digər hallar göstərilməlidir.

Qanuna əsasən (CPM-in 139-cu maddəsi) sübut edilməli hallar - cinayət hadisəsinin baş vermə faktı və halları; şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin cinayət hadisəsi ilə əlaqəsi; cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməldə cinayətin əlamətləri; cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməlin törədilməsində şəxsin təqsirliliyi; cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş cəzanı yüngülləşdirən və ağırlaşdıran hallar; bu Məcəllə ilə başqa hal nəzərdə tutulmamışsa, cinayət prosesi iştirakçısının və ya cinayət prosesində iştirak edən digər şəxsin öz tələbini əsaslandırıdığı hallardır.

Beləliklə, məhkəmə və ya cinayət prosesinin tərəfləri tərəfindən əldə edilmiş etibarlı məlumatlar (mesajlar, sənədlər, əşyalar) yuxarıda qeyd olunan hallar ilə əlaqədirlərsə, müəyyən şərtlər ilə sübut sayıla bilərlər.

Cinayət-Prosessual Məcəllənin 124.2-ci maddəsinə əsasən, ifadələr, ekspertin rəyi, maddi sübutlar, istintaq və məhkəmə hərəkətlərinin protokolları və digər sənədlər (kriminalistik baxımdan qeyd olunanlar sübut mənbələri sayılır) cinayət prosesində sübut kimi qəbul olunurlar. Bunu nəzərə alsaq, belə çıxır ki, sübut mənbələri və sübut mövzusu arasında əlaqə olmalıdır.

Beləliklə, sübut mənbələrinin və məzmununun sübut mövzusu ilə əlaqəsini biz sübut aidiyyətliyinin əsas şərtlərindən biri kimi müəyyən edirik.

Məlum olduğu kimi, əlaqələr fərqli keyfiyyət və səviyyədə ola bilərlər, lakin, bizcə, bu sübut aidiyyətliyi üçün əhəmiyyətli deyil və ancaq kifayətliyi ilə əlaqəlidir. Buna görə də, sübut mövzusu və sübut arasında bütün məntiqi əlaqələr (sübut mənbələri) sonuncunun aidiyyətliyinin sübutudur. Başqa bir məsələ bu əlaqələrin müəyyənləşdirilməsidir.

Fikrimizcə, aidiyyətlik sübut mövzusunə gətirib çıxaran sübutların (kriminalistik məlumatların) əlaqələri ilə müəyyən edilir. Nisbi tanınmış sübut və yeni məlumat arasında əlaqənin mövcudluğu sübutetmənin məntiqinə əsasən onu da nisbi edir.

Qanunvericinin kriminalistik məlumat növünü onun mənbələrini tədqiq etmədən təyin olunması da müəyyən maraq kəsb edir. Belə ki, Cinayət-Prosessual Məcəllənin 141.3-cü maddəsinə əsasən, bu hallar cinayət təqibi üzrə icraatın materiallarından istifadə edilmədən müəyyən edilmiş hesab olunur: şəxslərin qanunu bilməsi; şəxslərin xidməti ilə əlaqədar vəzifələrini və öz peşə qaydalarını bilməsi; şəxs xüsusi hazırlığın və ya təhsilin olmasını təsdiq edən sənədlər təqdim etmədikdə, yaxud xüsusi hazırlıq və təhsil verən müəssisə və ya digər təşkilatın adını bildirmədikdə, onun xüsusi hazırlığının və təhsilinin olmaması.

Beləliklə, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bu halda bütün xoşagəlməz kriminalistik məlumatlar (şəxslərin xidməti ilə əlaqədar vəzifələrini və öz peşə qaydalarını bilməsi; şəxsin xüsusi hazırlığının və ya təhsilinin olmaması və s.) cinayət prosesinə aid deyil və tədqiqatdan istisna olunmalıdır. Belə halın absurdluğu aydındır və bununla əlaqədar, fikrimizcə, CPM-in 141.3-cü maddəsi ləğv olunmalıdır.

Bu, həmçinin, müasir elm və texnologiyada, incəsənətdə və digər sahələrdə düzgünlüyü sübut olunmadan qəbul edilmiş tədqiqat metodlarının müəyyən edilməsinə də aiddir, ona görə ki, əks halda tərəflərin əksinə bəyanatları işlə əlaqəsiz sayılmalıdır.

Cinayət-Prosessual Məcəllənin 142-ci maddəsində deyilir ki, cinayət təqibi üzrə məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü cinayət təqibi üzrə icraatda həm müəyyən olunmuş hallara, həm də onların hüquqi qiymətinə görə təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və ya məhkəmə üçün məcburidir. Bu, şübhə yaradır, ona görə ki, bu halda da tərəflərin əksinə bəyanatları hətta məhkəmə səhvləri və onların nəticəsində baş vermiş cinayətlər haqqında olsa belə işlə əlaqəsiz sayılacaqlar.

Təcrübədə, sübutun aidiyyətliyi məsələsinin həlli müəyyən çətinliklərlə üzləşir və bu, fikrimizcə, sübutetmə subyektlərinin fərqli bilik və inkişaf səviyyəsilə əlaqəlidir.

Sübutun başqa meyarını nəzərdən keçirərkən, qeyd edək ki, hüquqi ədəbiyyatda "mümkünlük" anlayışı haqqında vahid fikir yoxdur. Belə ki, M.S.Stroqoviç qeyd edir ki, sübutun mümkünlüyü – fakt haqqında məlumatın mənbəyinin faktın müəyyən edilməsi vasitəsi olmaq bacarığıdır. O, sübutun mümkünlüyünün iki şərtini qeyd edirdi: a) məlumatların mənbələrinin qanunda qeyd olunmuş müəyyən şərtlərə aidiyyəti; b) bu mənbələrin qanunda qeyd edilmiş prosessual formaya uyğun olması.

Q.M.Minkovski "aşağıdakı iş üzrə toplanılan faktiki məlumatın mümkünlüyünün şərtlərini qeyd edirdi: a) onun mənsəyinin müəyyən olması və yoxlanılması imkanı; b) onları toplayan şəxslərin bilik və

peşəkarlıq səviyyəsi; c) ümumi sübutetmə qaydalarına riayət; d) müəyyən məlumatların toplanılma qaydalarına riayət; e) cinayət işində toplanmış məlumatların təyinatının tamlığını və düzgünlüyünü təmin edən qaydalara riayət; e) onun təxmin və ehtimalları daxil etməsindən imtina etmək”.

Qanun (CPM-in 125 maddəsi) “sübutların mümkünlüyü” anlayışını ümumi şəkildə təqdim edir və onun məzmununu təhlil edir. Burada göstərilir ki, “məlumatların, sənədlərin və digər əşyaların həqiqiliyinə, yaranma mənbəyinə və əldə edilməsi hallarına şübhələr olmadıqda onlar sübut kimi qəbul edilə bilərlər”.

